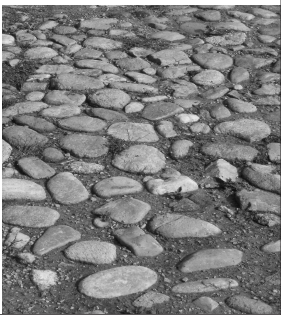

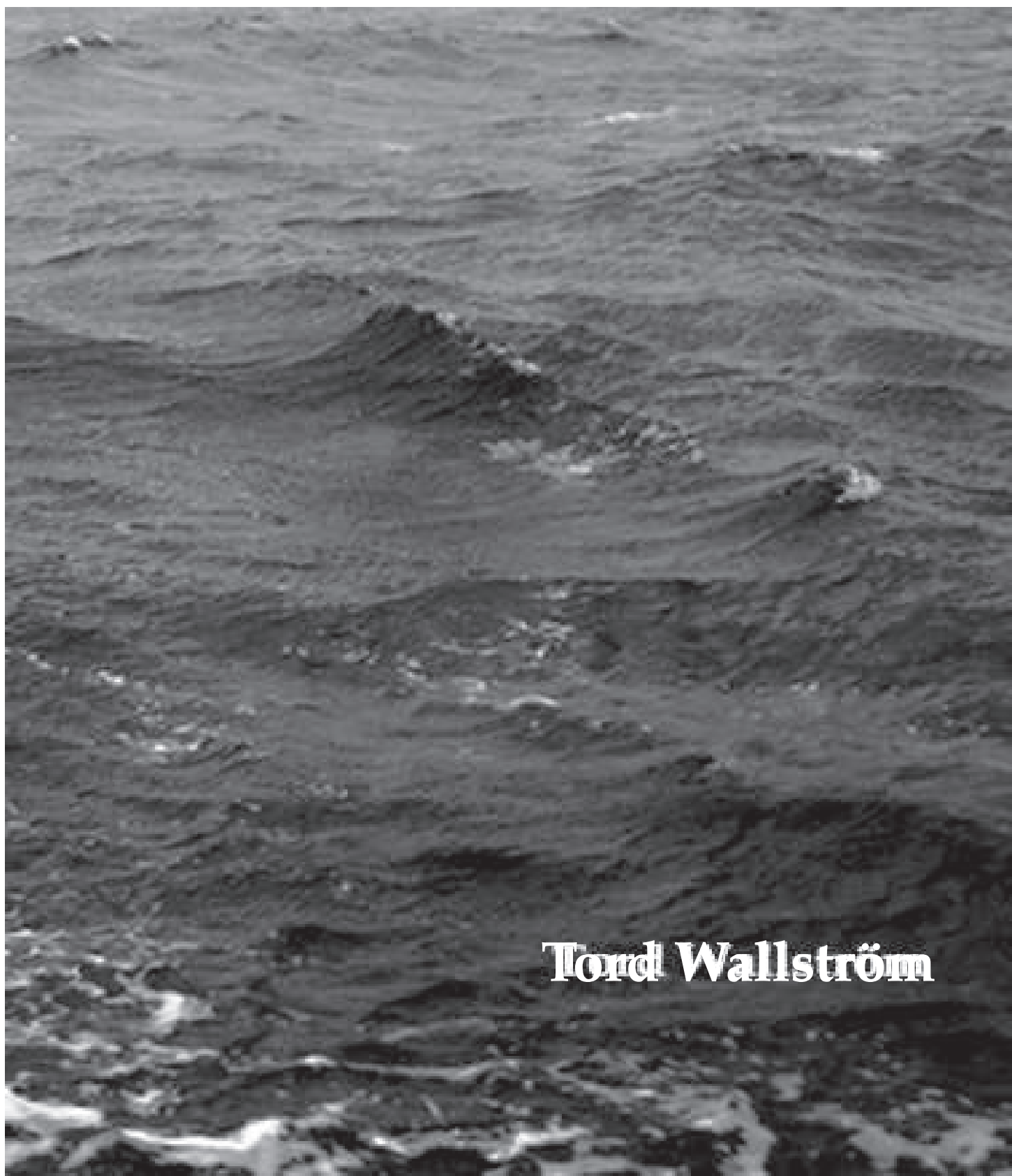
Då hon kom tillbaka

Då hon dog finns också som tryckt pappersbok, vilken kan rekvireras från tord@vomb.se för 30 kr (inklusive porto 20 kr). Uppföljningen *Då hon kom tillbaka* finns också i utskriftsformat i Läs en bok.

Vid utskrift: Skriv helst två boksidor per sida, A4, liggande .

Då hon dog

Tord Wallström

Det här skrivna skildrar en avgörande period i mitt liv: den tid då jag förlorade min livskamrat men samtidigt kom till ett slags insikt om livet och döden. Skrivandet var en del i mitt försök att övervinna sorgen – något som jag nu inser inte är möjligt. Det var alltså ursprungligen inte tänkt för publicering. Men jag inbillar mig att det jag lärde mig kan vara värdefullt för andra att tänka på – *medan tid är*.

I mitt fall kom lärdomen för sent. Hon dog.

Ett fåtal namn nämns i boken. Det är de som står mig närmast: Eivor, min hustru och livskamrat, journalist. Ylva, vår dotter, journalist. Peter, vår son, konstnär.

Och David, den irländske präst, som ledde Eivor över till den andra stranden och har spelat en avgörande roll för min omvärdering av livet och döden.

Själv är jag journalist/författare. Jag har skrivit ett 20-tal böcker, främst reportage och reseskildringar. De har alla tillkommit med Eivors trofasta stöd. Några böcker har hon särskilt bidragit till: *Potatiskorv och pionjärer*. *Mat och människor i Amerikas svenskbygder* (1988), *Atlantens öar* (1995), *Vårt hus på Irland* (1998) och *Öar i solen* (2000).

De engelska dikter, som är en viktig del av boken, återges på svenska i slutet. Utan anspråk har jag sökt göra i stort sett ordagranna översättningar.

TORD

1

Då hon dog

Hon andas inte längre.

Nyss hörde jag hennes andedrag. Lugna och regelbundna, men mycket svaga.

Jag älskade de andedragen.

Nu hör jag dem inte längre.

Hennes ögon är slutna, munnen stängd. Hon har ett belåtet litet leende.

Men hon andas inte längre.

Jag måste ha slumrat till för ett ögonblick. Jag vaknade när hon slutade andas.

Hon är död.

Hon är död.

Jag ropar på Peter; han kommer genast utför trappan.

— Hon är död, säger jag.

Hon är död.

Jag har legat och läst bredvid henne en stund. Reser mig, sätter mig på hennes sängkant.

”Jaha”, säger hon. ”Vad vill du?”

Jag tar henne till kissning.

Hon har inte ont, skakar litet på huvudet då jag frågar om det.

Hon är i andra världar.

Sedan i tisdags – det är torsdag i dag.

David var här då. Och i går.

Hela hennes liv tycks virvla runt i fragment. Hon ser allt framför sig och hon talar med dem hon möter. Men det går mycket snabbt.

”Han kunde väl ha klätt sig snyggt när han skulle på begravning”, säger hon.

”Vem då?” frågar jag.

”Begravningsentreprenören.”

Men det är inte sin egen begravning hon menar, det förstår jag. Det kanske är en begravning på Irland. Det var många begravningar i den lilla kyrkan där.

Jag får för mig att anteckna det hon säger. Kanske kan jag sedan förstå var hon är.

”Så gör vi. Ja, det är alldeles rätt. Potato soup. Do you want more? Potato. Nutmeg. Var är Ylva?”

Hon har ögonen öppna. Hon ser alldeles tydligt dem hon talar med.

Jag håller hennes hand och ibland känner jag en svag tryckning. Hon vet att jag är hos henne.

Hon hallucinerar, säger de.

Men vem kan påstå att hennes verklighet är överkligare än vår?

”Är det ingen du vill träffa?” har jag frågat.

”Nej... Jo, David.”

David är kyrkoherde i en Church of Ireland-församling (protestanterna) i utkanten av Dublin. Då vi bodde på Irland var han kyrkoherde i vår församling i norra Wexford och vi blev vänner. Nu skriver jag till David och en dag flyger han hit för att träffa Eivor och tala med henne. Vi har kunnat ta hem henne ”på permission” den dagen, det är en söndag, och han sitter hela eftermiddagen vid hennes säng och talar med henne, då hon är vaken. Ibland läser han för henne. Han fyller henne med ro och tillförsikt.

När jag sedan ¹⁰meddelat David att hon tycks bli allt sämre skriver han och berättar historien om fotspåren, som han också berättat för Eivor. Den handlar om en man, som återupplever sitt liv och går längs en strand. Där är två fotspår, det ena från

honom, det andra från Gud. Men han lägger märke till att det ibland är endast ett fotspår och det är under de perioder av hans liv, då han har haft det svårast.

Du sa mig att du alltid skulle ledsaga mig genom livet, säger han till Gud. Men hur kan det komma sig att det bara är ett fotspår i sanden då jag som mest behövde dig?

Min käre, käre vän, svarar Gud. Det var då jag bar dig.

”Jag förstår att det kan vara svårt för dig att tänka så”, skriver David. ”Din älskade är sjuk – varför? Varför detta lidande? Men ändå måste vi ha förtröstan på Gud, vilkens kärleksfulla armar sträcker sig mot oss och omfamnar var och en av oss. Gud vet vad vi behöver och kommer att ge oss det. Liksom jag kom till er så tror jag Gud kommer till dig och Eivor för att bära henne under denna svåra tid. Och jag tror av hela mitt hjärta att om vi vänder oss till Gud och kommer till honom stöter han aldrig bort oss. Helande, fullständigt helande, är slutligen att tas hem, att få frid och evig vila hos vår skapare och frälsare. Jag finner att den här lilla bönen kan vara till hjälp:

Allsmäktige Gud, du har skapat oss åt dig själv och våra hjärtan är rastlösa tills vi finner vila i dig. Lär oss att offra oss själva i din tjänst, att vi så kan ha din frid och i den kommande världen få se dig ansikte mot ansikte.”

Vi hade hoppats kunna vårda henne i hemmet, men det är inte

möjligt. De har utrett ärendet noga och vi har varit på ett möte där de förklarat läget. Hon måste ju till exempel få smärtlindring. Distriktssköterskan kan klara mycket, men inte allt. Det är bäst, har man sagt, att hon blir kvar på sjukhuset.

Men jag lämnar henne inte.

”Nej”, har de svarat, ”det behöver du inte. Det är bra om du är här. Och du har ju fått en säng bredvid henne.”

Då jag har skyndat tillbaka till sjukrummet ligger hon fortfarande där med öppna ögon. Ylva och Peter har också kommit, vi samlas kring hennes bädd. Hon ligger där och tittar mot taket och hennes liv rullas upp för henne.

”Jaså, är det på det sättet”, säger hon till någon hon möter. ”Ja visst, det blir bra.”

Hon är alldeles lugn.

Hon är lycklig.

Hon är på väg att dö.

Natten till i dag var fruktansvärd. Hon hade ont. Jag ringde efter sköterskan och hon fick smärtstillande kapslar, kan fortfarande svälja dem med litet vatten. Men de verkar ju inte genast.

För några dagar sedan, då hon ännu var vid fullt med-vetande, sa hon:

”Ni får nog klara er själva, ni tre.”

Hon grät.

”Det är så synd om oss!” sa hon. ”Så synd om oss.”

Vi vill ju bara leva vidare tillsammans. Några år till. Varför kan vi inte få det!

Tidigare, efter operationen. Då vi fortfarande trodde att hon hade chansen att leva:

”Tord. Jag har lärt mig så mycket. Jag har lärt mig att man ska vara snäll mot varann. Känner du det likadant?”

”Ja,” sa jag. ”Jag känner det likadant.”

Det var just så. Vi hade äntligen förstått, äntligen kommit till klarhet. Det fanns inte längre något att reta sig på, ingenting att frukta, ingenting att ångra, ingenting att bekymra sig för. Det fanns bara vi två och vår kärlek och ingenting skulle kunna rubba den. Så var det. Vi hade äntligen förstått. Vi hade funnit varandra. Vi hade nått fram till lyckan.

Och nu var hon på väg att dö!

Den tiden – var det två veckor eller tre, var det en månad? – då hon närmade sig döden, då hennes kropp tynade bort. Då jag lyfte upp henne ur sängen på nätterna och hjälpte henne till sjukhustoaletten, då jag tryckte på knappen för att ge henne mer morfin när hon behövde det, då jag höll hennes hand, då jag smekte hennes kinder, då jag kammade hennes hår, då jag kysste hennes mun, då jag hjälpte sköterskorna att byta hennes blöja, då jag visste att jag aldrig någonsin kunde lämna henne... den

tiden var den lyckligaste i mitt liv. Och även i hennes. Därför att vi äntligen förstod.

I morse var jag så ledsen. Kunde inte hålla tårarna borta. Men hon märkte det inte, visste bara att jag höll henne i handen.

Nästan hela dagen återupplever hon sitt liv.

”Vad hade du fått ett halvt kilo av? Barbara har allt. Ja, just det! Vi ska köpa julklappar. Nej, men inte ska du bry dig om det!”

Men jag kan få tillbaka henne när jag vill.

”Har du ont?” frågar jag.

”Ja, litet.”

”Ska jag säga till om en tablett?”

”Nej, vänta... Nej, jag har inget ont.”

På kvällen kommer den blonda undersköterskan, som är så duktig och omtänksam, och tvättar henne och bäddar ner henne. Hon somnar lugnt. Men om en stund försöker hon sätta sig upp.

”Jag ska åka hem.”

”Vi är på sjukhuset,” säger jag. ”Vi måste stanna här. Jag är alltid här hos dig.”

Hon somnar. Jag somnar bredvid henne. Jag är lycklig över att vara där bredvid henne.

På morgonen är hon tillbaka. När undersköterskan tvättat henne och borstat hennes tänder, säger hon:

”Det var fina fisken!”

Hon har alltid velat hålla sig ren.

När Peter kommer lämnar jag henne och åker hem några timmar. När jag kommer tillbaka har hon fått en specialmadrass med luftfickor som hela tiden ändrar trycket: det är för att hon inte skall få liggsår eller andra besvär. Hon vill ligga på rygg, inte på sidan. Och hon har fått en automatisk spruta, som reglerar morfinflödet. Om hon får ont kan jag trycka på en knapp så att hon får en extra dos.

Hon sover, ögonen är slutna. Stadiet av vakendröm tycks vara över. Jag är litet ledsen för det. Hon föreföll så tillfreds. Det var bara de goda stunderna som kom tillbaka.

Hon sover lugnt hela natten och har inte längre några smärtor. Hon behöver inget extra morfin.

David har kommit tillbaka. Jag lämnar dem i sjukrummet, jag vet att han har förmågan att ge henne stöd och tröst, även om hon inte tycks vara närvarande. Att hon vet att han är där, att hon ingenting har att frukta.

”Det finns flera sätt att se på döden,” säger David till mig nästa morgon innan han reser. ”Detta är ett:

Ett skepp lägger ut från stranden. Då hon gör det samlas människor för att vinka farväl.

Och när hon seglar bort, till en annan strand i ett annat ljus har andra samlats för att hälsa henne välkommen. Välkommen

till en ljusare, bättre plats.”

Det är en underbar bild. Naturligtvis, tänker jag: Så är det. Det måste vara så. Det kan inte vara slut. Hon kan inte bara försvinna!

Jag tänker på det under hela vägen tillbaka till sjukhuset: bilden av skeppet som försvinner bakom horisonten men som sedan landar på en annan strand, i ett annat ljus, och hon står där på däck.

När jag kommer in i sjukrummet tidigt på eftermiddagen, Ylva är där, sitter hon i en länstol med ryggen mot mig.

”Nu är jag tillbaka,” säger jag.

”Ja,” säger hon.

Hon visste det utan att ha sett mig.

”Det är väl bra?” säger jag.

”Ja,” säger hon. ”Men jag vill att du ska vara på den andra stranden.”

Hon har redan varit där. På den andra stranden.

Men jag var inte där.

Under natten till söndagen sover hon bara stundtals och yrar mycket. På morgonen duschas hon av några snälla undersköterskor – de tar henne till duschen i en rullstol och hon är mycket nöjd över att bli ren. Men hon fortsätter att yra med öppna ögon och talar ibland osammanhängande. Det är inte längre så

att hennes liv rullas upp, det är bara en rad drömbilder. Ibland vill hon gå upp.

”Kan jag inte få gå nu?” säger hon.

Ibland blir hennes min bekymrad.

Eftersom hon ständigt får näringsdropp måste hon kissa ofta, ungefär varannan timme. Då hjälper jag henne att sätta sig upp på sängkanten. ”Håll mig om halsen”, säger jag. Hon tar mig då om halsen, jag famnar henne och lyfter henne. Hon kan stödja på benen om jag håller henne stadigt och vi tar oss på det sättet in till toaletten och jag hjälper henne att sätta sig på stolen. Men då måste också droppställningen och morfinautomaten med och eftersom toalettdörren öppnas åt fel håll och det är trångt vid sängen blir det väldigt krångligt. Ändå vill jag hjälpa henne själv och ringer aldrig efter hjälp. Sjukbiträdena varnar mig – ”Var rädd om din rygg!” ”Hon väger ju nästan ingenting,” säger jag, fast jag är litet rädd för att få ryggskott, för hur skulle det då gå... Men jag klarar mig från det och även om jag slumrat till vaknar jag varje gång hon behöver kissa.

Jag älskar att hjälpa henne resa sig upp i sängen och lägga benen över kanten och att sedan lyfta henne i en omfamning. ”Häng på mig,” säger jag och lägger sedan hennes vänstra arm om min hals medan droppställningen ger henne litet stöd för den högra handen. Vi tar oss genom dörren och fram till toalettstolen, som har en extra upphöjd sits. Ibland hinner vi ända fram men i regel kommer en skvätt i blöjan. Då byter jag den till en ny innan

vi tar oss tillbaka till sängen. Där sätter jag henne så långt upp mot huvudändan som möjligt, lyfter upp hennes ben och lägger henne tillrätta.

Det är en kärlekshandling, en kärleksritual. Äntligen, tänker jag, kan jag visa hur mycket jag älskar henne – varför har jag inte gjort det förr!

Vi håller på så några dagar och några nätter, men sedan räknar jag ut att jag kanske kan sätta henne i rullstolen, som är formad som en toalettsits, och skjutsa in henne över toaletten. Då glömmer jag naturligtvis förklara för henne och hon kissar på golvet genast när jag satt ner henne – men det gör ju ingenting. Jag får sedan ett bäcken av rostfri plåt att sätta in under sätet i rullstolen och det fungerar bra i ett par nätter. Men hon försvagas hela tiden och sköterskorna lägger ut blöjor i sängen, så att hon inte skall behöva gå upp. Men ibland vill hon ändå göra det i stället för att kissa på sig och vi klarar det flera gånger.

”Jag läste en vers för henne ur den lilla blå boken, som jag lämnade hos dig,” skriver David.

Den lilla blå boken är en samling verser och bibelord avsedda att ge tröst åt de sörjande, hopp åt de misströstande och jag har bläddrat i den några gånger. Den är full av blyertsanteckningar och så väl använd att han har måst laga den med tejp.

”Versen har titeln ’Hold thou my hand’ och jag ritade en ring omkring den. Du kanske skulle vilja läsa den för henne. Jag tror

att den betyder mycket för henne och det är viktigt för henne att få höra lugnande ord.”

Jag har med mig den lilla blå boken till sjukhuset och när jag sedan sitter bredvid henne och håller hennes hand läser jag dikten så tydligt jag kan, fast jag har svårt att hålla rösten fri från gråt. Den är skriven på gammaldags engelska men inte svår att läsa och förstå. Hon lyssnar uppmärksamt.

*Hold thou my hand – teach me thy perfect way,
O God of kindness be my strength and stay.
I do not ask, nor seek to understand.
Enough for me if thou but hold my hand.*

*Hold thou my hand – bid anxious fears to cease,
O give to me thine own abiding peace.
Mid stress and toil keep me to steadfast stand,
O God my only hope, hold thou my hand.*

*Hold thou my hand and guide my footsteps right.
Turn all the darkness into glorious light
Until at last I see that radiant hand.
O God who holdest all, hold thou my hand.*

Då jag läser versen ser jag hur hon fylls av ro. Och då jag läst färdigt säger hon: ”Det var fint.”

Det är något särskilt med denna gamla engelska vers och jag läser den sedan för henne flera gånger. Jag tror att de sista två raderna i den första versen är de avgörande: *I do not ask, nor seek to understand* – Jag frågar ingenting, jag strävar inte efter att förstå. Det är nog för mig att du bara håller min hand.

”Eivor sa att hon ville tro på Jesus Kristus”, skriver David, ”men att hon fann det svårt att göra det. Allt som begärs av oss är att ha tro och tron behöver inte vara större än ett senapsfrö. När en far bad Jesus bota hans lille son frågade Jesus honom om han var troende. Mannen svarade: ’Herre, jag tror, hjälp min otro’. Med en sådan förtröstan kan vi lämna våra kära i Guds eviga vård och ge dem vår tillåtelse att lämna oss.”

Peter har suttit hos henne ett par timmar, medan jag har varit borta.

”Hon är inte här,” säger han. ”Ibland pratar hon, men jag förstår inte alltid vad hon säger. Hon sa så här: ’Är det ingen kö till det okända?’ Jag visste inte vad jag skulle svara.

”Är det ingen kö till det okända...”

”Ja, just så sa hon.”

Vi är nu i rum nr 1 på avdelning 88, Onkologen. Det är vårt hem. Vi är tillsammans, det är det enda viktiga. Det är inget särskilt stort rum men det finns plats för en säng åt mig vid sidan av hennes säng med luftmadrassen och med droppställningen och

morfinautomaten bredvid.

I taket en lång lysrörslampa och en vattensprinkler. På en svängbar vägghylla en stor och klumpig TV – jag försöker aldrig slå på den. En klocka ovanför dörren och bredvid dörren en vit tavla, där det är meningen att den tjänstgörande sjuksköterskan och undersköterskan skall skriva sina namn med spritpenna, men de bryr sig sällan om att göra det. En bred dörr till toaletten. Ett sängskåp med några dricksglas. En sänglampa, som är svår att manövrera. En länstol där jag sitter ibland och där jag några gånger, innan hon har blivit alltför svag, också har satt henne en stund. Två fönster vetter mot en parkeringsplats och strålbehandlingsavdelningen, som har ett stort glastak vilket nattetid lyser med ett sällsamt gult sken.

I skymningen kommer flockar av svarta fåglar fladdrande på himlen. Sent på natten kommer en helikopter och landar högst uppe på sjukhusetaket.

Hon sover lugnt med slutna ögon. På morgonen blir hon tvättad. Den kvinnliga läkaren och sköterskan från smärtkliniken kommer för att kontrollera morfinautomaten. De stannar en stund, är mycket omtänksamma och deltagande. "Tryck bara på den här knappen om hon känner smärta," säger de. "Hon kan inte få för mycket, automaten är inställd så. Men ibland kan hon behöva en extra dos."

Ylva och Peter har kommit. Och kuratorn, en rar ung flicka. Och den kvinnliga sjukhusprästen.

”Det är väl skönt för dig att hela tiden ha dina närmaste hos dig?” säger prästen och Eivor nickar.

När jag sitter där bredvid henne och hon är i andra världar läser jag i en bok jag har tagit med mig. Den heter ”Einsteins universum” och är ett försök av en engelsk författare att förklara något av det som av de flesta betraktas som obegripligt. Även om jag bara kan fatta en liten del av snillets tankar och teorier känner jag en tillfredsställelse i att drömma mig in i atomernas komplicerade värld eller ut i rymdens oändlighet med dess oräkneliga galaxer, stjärnor och svarta hål.

Jag läser om tiden. Den hänger samman med ljuset, med materien och energin och allt det andra. Den kan förlängas eller förkortas – den kan till och med stanna helt: det sker, förklarar Einstein, på ett visst avstånd från ett svart hål, där tyngdkraften är så stark att inte ens ljuset eller tiden kan ta sig bort.

Det är naturligtvis så, tänker jag, att tiden, som vi ser den, är en illusion. Jag behöver inte vänta tills också jag dör innan jag kan möta henne där på andra stranden. Jag kan vara där och här på samma gång. Och det kan också hon.

Hon slumrar bara stundvis under natten. Hon ligger eljest med öppna ögon och pratar. Hon är ibland bekymrad. ”Ska jag inte få gå nu?” säger hon. Inte förrän på morgonen, just före gryningen, blir hon lugnare och sover.

När jag är borta några timmar – Ylva är hos henne – har hon fått en attack av kallsvette. Det är ett tecken, har läkaren sagt, på slutskedet.

Men då jag kommer tillbaka blir hon lugn. Hon tycks tankfull. De har lagt ut blöjor under henne men när hon vill kissa lyfter jag ändå upp henne och sätter henne på den flyttbara toalettstolen.

”Tolv boxar,” säger hon. ”Det kommer jag ihåg.”

”Det gör inte jag,” säger jag. ”Vad var det i boxarna?”

”Huvudsakligen potatis. – Ta på dig kavajen, så ska vi gå. – Tord, where is my purse?”

Men då Ylva kommer känner hon igen henne:

”Ylva!” säger hon. ”Lilla gumman.”

Sent på kvällen vaknar hon till:

”Tord! Hur har du det?”

”Jag sover. Jag slumrar.”

”Det är nyttigt att slumra. Jag ska gå ut och köpa kaffe. Undrar om de har kaffe på den här ön.”

Vi är på en resa någonstans. Men vilken ö? Kanske någon av öarna i Karibien. Eller öarna vid Irlands västkust. Eller i Egeiska havet. Vi har varit på så många öar.

Hon har fått kateter nu och behöver inte gå upp. Hon sover lugnt på natten och pratar inte så mycket. Men på morgonen är det tydligt att hon åter befinner sig på ön: ”Hur ska vi ta oss hem nu? Finns det ingen båt? Jo, nu går den snart. Skynda dig så att vi kommer med!”

Nästa dag, på eftermiddagen, visar hon tecken på oro. Hon accepterar inte att hon är på sjukhuset, är inte medveten om att hon är sjuk. Hon vill stiga upp och gå härifrån, tror att vi är på ett hotell någonstans. Ibland höjer hon händerna och fladdrar med fingrarna. Jag ringer på sjuksköterskan, som om en stund kommer med en lugnande spruta: "Hon skall inte behöva vara orolig."

Och oron försvinner. På kvällen talar vi lugnt med varandra. Jag försöker följa med henne dit hon reser, men det går alldeles för fort. Det är inte längre så, tror jag, att hon går igenom sitt liv. Nu befinner hon sig i nutid ibland, i dåtid ibland och någon gång kanske hon också möter släktingar som levde för länge sedan.

När Ylva kommer är hon för en stund tillbaka i vår verklighet. Men nästan hela natten fortsätter hon att prata – hon har inte sovit på ett dygn. Hon får åter en lugnande injektion under dagen men på kvällen börjar hon samtala med människor hon möter. Hon har öppna ögon och ser dem alldeles tydligt framför sig. Men det är ju bara hennes ord jag hör, inte dem hon talar med. Ibland ler hon.

"Ja, det minns jag. Den vitmålades, soffan. Ja, visst kom det folk, det kom flera stycken. Ja, just det! Nehej... ja då så. Jo, han var där på varenda lektion, om kvällarna. Ja. Det blev tidigare det också. Det gick väl ihop såtillvida att de aldrig fick någon räkning. Det var så snålt allting. Fick han stanna hästen? Jodå, det var före 1920. Det var ju skojigt. Nästa gång. Talgfåglarna.

Nej, nu ska jag väl gå. Nu har jag sett mina släktingar.”

Hon måste vara tillbaka i Västerbotten, tänker jag. Och det är långt före vår tid tillsammans. Och ibland, tror jag, innan hon var född.

”Vi fick ha egna kläder om vi ville. Det fick vi. Hur hade hon det? Som på ett slott. Jaha, då så. Så ja. Vi låser väl. Fin förmiddag har jag för mig. Det förstår jag. Nej, det gjorde de inte. Visste inte mycket om det. Och det fanns ju inte telefon. Jaså. Okej, Vi ses!”

”Vem var det som ringde?” frågar jag.

”Jag kommer inte ihåg vad hon heter.”

”Var det någon släkting?”

”Nej, naturligtvis inte. Jag har väl ingen släkt här i stan!”

Hon är litet irriterad över att jag blandat mig i samtalet på det viset.

”Så jättefint!” säger hon. ”Ja, det är det verkligen. Nej, jag måste gå, jag ska ju bort i morgon också. O ja, det måste man ju göra, det säger sig självt. Nej, jag kommer på tisdag. Eller onsdag.”

Hon fortsätter att yra långt in på kvällen, men somnar sedan och det blir en lugn natt. Nästa dag vägrar jag lämna henne ens för en kort stund. ”Ska du inte ta en promenad?” frågar personalen, då de kommer för att tvätta henne och göra henne i ordning. Men jag stannar där i rummet. På kvällen vill hon gå upp och fara hem. Jag får henne att sätta sig i länstolen, men hon vill inte att jag skall bestämma. Hon försöker resa sig. ”Nej, nu går jag!” säger hon. Men hon kan ju inte, hon resignerar. Jag

hjälper henne tillbaka till sängen.

Jag älskar henne.

Hur skall jag någonsin få bort den bilden ur min hjärnas innersta vindlingar! Hur ska jag kunna glömma den!

Jag har lämnat henne för ett par timmar. Hon har legat lugnt i sängen. "Jag far hem en stund," har jag sagt. "Jag kommer snart tillbaka." Hon har nickat nästan omärkligt.

Jag kommer tillbaka, glad över att åter få vara hos henne, hålla hennes hand, känna hennes trygghet. Dörren till sjukrummet står på glänt och när jag kommer in står hon där vid sängen, som har åkt upp i allra högsta läget, håller sig i droppställningen, vacklande, hennes ögon lyser av skräck – jag rusar fram och fångar upp henne då hon skall falla. "Varför har ni lämnat mig här!" säger hon. "Varför har ni stängt in mig här? Varför gör ni så mot mig."

Jag trycker på larmknappen, ett par sköterskor kommer in, får ner sängen på normalnivå. Jag lyfter henne och lägger henne, kysser henne, kramar henne, försöker få henne ur den hemska paniken. "Du är på sjukhuset," säger jag. "Du måste vara här för att du är så sjuk. Vi vill att du ska vara hemma hos oss, men du måste vara här. Jag är hos dig nu, jag var bara borta en liten stund. Jag kommer aldrig att lämna dig."

Sköterskorna står vid fotändan. "Vi kan kalla på doktorn," säger en av dem. "Vill du att vi ska göra det?" "Ja visst," säger

jag. Och snart står också två läkare där och betraktar oss... hon blir lugnare, paniken börjar släppa. Hon vet att jag är där.

”Det måste vara cortisonet,” säger en av läkarna tyst. ”Vi får upphöra med det.”

De har gett henne cortison, förstår jag, för att försöka hejda cancern. Men cortison kan ibland vålla panikattacker och det är det hon har råkat ut för. Och om jag inte hade kommit just då! Om jag inte hade fått krama henne och tala med henne och lugna henne – jag kan aldrig mera lämna henne ens för en stund.

Ibland kommer den bilden alltså fortfarande fram ur mina hjärnvindlingar, bilden av skräcken i hennes ögon, hennes utmärglade kropp, på väg att falla... Jag vill ha bort den bilden. Jag vill se henne då hon dog, då hon slutade andas, lugn och stilla, med ett belåtet litet leende. Det var så hon lämnade mig.

”Jag tror jag dör,” säger hon.

Det är på kvällen, hon har varit lugn. Jag sitter och läser men håller henne i handen. Nu blir hon plötsligt bekymrad.

”Jag tror jag dör...”

Hon är tillbaka i en annan värld, men hon blir åter lugn.

Ibland blir hon irriterad. Hon vill gå upp och gå därifrån. Då jag försöker lugna henne blir hon litet arg: ”Varför skall du bestämma!”

Jag lyckas hjälpa henne upp och sätter henne i länstolen. Hon

försöker resa sig: "Nej, nu går jag!".

Men hon kan ju inte. Hon faller tillbaka i stolen.

Eivor! Eivor! Eivor!

"Det är så synd om oss," säger hon och gråter. "Det är så synd om oss."

Jag gråter också.

Vi är på "Hospis" nu: Palliativt Medicinskt Centrum (palliativ = "hjälpmedel för tillfället, men som ej botar det onda").

Det var bra på avdelning 88, Onkologen. Jag hade varit där så länge att jag lärt känna personalen. Den söta, blonda lilla sköterskan, som alltid ägnade Eivor sin omsorg: tvättade henne, borstade hennes tänder ("Jag har gått en kurs i tandhygien"), rättade till det för henne i sängen, visade ömhet. Den unga sjuksköterskan, som kom för att ge Eivor en injektion och inte kunde hålla tårarna borta, då hon gjorde det. De vänliga sköterskorna i nattskiftet, som alltid såg till att jag kom till köket för att få en bit mat, fastän det naturligtvis – enligt reglementet! – inte var meningen att anhöriga till de sjuka skulle äta utan att betala för sig. Den unga kvinnliga läkaren, som var så medkännande, trots att hon tvingades skriva så ruskiga anteckningar i journalen:

Generaliserad malign ascites, stor tumörbörda kring corpus ventriculi och mellan pancreas och ventrikel samt perioteneal carcinomatos. Diagnosen är adenocarcinom, primärtumör, pancreas alt

ventrikelcancer. Ascitestappad vid ett flertal tillfällen. Patienten har snabbt försämrats i sin sjukdom. Patienten har ett allvarligt överlevnadshot även på kort sikt.

På Hospis var det en annan stämning. Det var mycket fint där, man hade försökt skapa en hemtrevlig miljö med vackra möbler, massor av krukväxter och flera välskötta akvarier. Där fanns till och med en särskild kock, en duktig ung man som en dag lagade till en jättestor smörgåstårta med alla ingredienser. Jag kunde äta där mot betalning, men jag hämtade alltid maten till sjukrummet så snabbt som möjligt. Där fanns förstås en matsal, men jag såg aldrig någon äta där. De sjuka kunde ju inte ta sig dit om de överhuvudtaget kunde äta. Och personalen hade sin egen avskilda matsal, dit – det betonades för mig – ingen utomstående hade tillträde. Och varför var sjukrummen så små – där rymdes ju ingenting mer än en säng, ett bord och en stol. Utom det rummet som Eivor och jag fick, det enda rymliga – de hade väl fått besked om att jag var med, att det måste vara plats för två sängar.

Något som saknades på Hospis var kanske ibland medkänslan.

Kan det vara så att döden hade blivit rutin? Ingen av patienterna där, det visste man, hade någon möjlighet att överleva.

Att de inte kan låta henne vara i fred!

Ibland kommer de in, hurtfriska, omedvetna, rent av känslolösa och säger:

”Hej Eivor! Hur känner du dig? Är det bra?”

”Hon är inte här.” säger jag. ”Det är ingen idé att du försöker tala med henne.”

Men ibland ger de sig ändå inte.

Att de inte kan förstå att det bara är jag, som kan ha kontakt med henne. Jag är ju hos henne hela tiden. Jag vet när hon är i andra världar och jag vill inte att hon skall störas då. Låt henne vara i fred! Hon våndas ju inte, hon är lugn och tillfreds.

En gång ställer de sig, båda två, vid fotändan och betraktar henne där hon ligger med öppna ögon och pratar med dem hon möter.

”Vad ser du?” säger en av dem. ”Ser du skära elefanter?”

Det är ju fullständigt otroligt. Har hon inte den ringaste medkänsla! Jag lyckas få ut dem.

”Det var inte illa menat,” säger den kallsinniga kvinnliga läkare på Hospis, som är ansvarig för Eivor men har besvärat sig med att tala med mig bara en enda gång: då vi skall åka därifrån. ”Det var väl ett sätt för biträdet att ta reda på hur djupa hallucinationer hon hade.”

Men ”skära elefanter”! Hon var i en annan värld! Och varför kunde hon inte få vara kvar där – det var ju en skön och fridfull värld.

En annan gång – och det är också på Hospis – har Eivor vaknat till, är tillbaka hos mig. Men hon är inte medveten om hur sjuk

hon är, att hon är döende.

”Jag förstår inte att jag är så trött,” säger hon.

Då säger en av de båda sköterskorna, som kommit för att se till henne:

”Men du har ju din cancer!”

Hon hade glömt cancer, hon hade glömt att hon var på väg att dö. Hur kan man då vara så grym att påminna henne om det!

”Var snälla och lämna oss i fred,” säger jag. ”Jag är hos henne. Jag ringer om jag behöver hjälp.”

Ibland kommer de in och donar och bäddar, lyfter på henne, vänder på henne som om hon redan vore död, som hon vore ett livlöst paket. De vill gärna att jag ska gå ut då och låta dem göra sitt i fred – när jag vägrar får jag sneda blickar.

De får för sig att hon ska ligga på sidan.

”Varför gör ni så?” säger jag. ”Hon vill ligga på rygg.”

”Det är inte bra för henne att ligga på rygg. Hon kan få liggsår då.”

Men det är ju just därför hon har den tryckförändrande luftmadrassen, för att inte få liggsår. Vet de inte det! Jag låter dem bulla upp henne på sidan med kuddar, men så snart de har gått tar jag bort kuddarna och låter henne ligga som hon vill. Jag tror att hon har varit medveten hela tiden och känt att jag är med och tar hand om henne. Och försöker skydda henne mot dem som inte vet vad vi vet.

Jag kom att hysa motvilja mot Hospis. Jag tyckte det var förfärligt där. Men lyckligtvis behöver vi stanna där bara ett par dygn. Syster Karin, som sköter Eivor en morgon och som är så rar och vänlig – för henne har döden inte blivit rutinmässig – ber att få tala med mig och vi sätter oss utanför sjukrummet med dörren öppen så att jag hela tiden kan se Eivor.

”Det är jag som är ansvarig för henne,” säger hon. ”Är det något särskilt du vill fråga om?”

”Ja,” säger jag. ”Jag vill att hon skall komma hem”.

”Det tycker jag också,” säger syster Karin. ”Jag skall ordna det så snabbt som möjligt.”

”Och så vet jag att hon tycker väldigt mycket om att hålla sig ren. Tror du att det finns någon möjlighet att ge henne en dusch?”

”Ja visst,” säger syster Karin. ”Det ska vi göra.”

Nästa morgon kommer två biträden med en bårvagn där båren består av en lågkantad låda av blå plast. De lägger Eivor där och kör iväg till duschrummet. Jag väntar i hennes rum. När de kommer tillbaka med henne säger hon högt och klart:

”Så här ren har jag väl aldrig varit!”

Det är så typiskt för henne. Hon är så nöjd med att få vara ren. Och senare kommer jag att tänka på att de orden kanske var de sista hon sa vid fullt medvetande. Hon som-nade snart på nytt i förvissningen att hon var ren.

Syster Karin har genast efter vårt samtal satt igång organisationen: larmat hemsjukvården, hemtjänsten och "Palliativa Konsult Teamet", beställt sjuktransport. Redan nästa dag vid middagstid kan vi lämna Hospis. Peter sitter vid hennes bår i bilen, jag åker före hem: där står redan en alldeles ny sjukhussäng, där jag ville ha den – i det stora ljusa rummet där jag kan placera en säng åt mig bredvid. Och där finns också den mekaniska luftmadrassen inkopplad och bäddad med rena, vita lakan. Och ett larm har kopplats till telefonen, hjälp finns till hands dygnet runt. Taxi-chauffören och jag bär in henne och jag lägger henne till-rätta.

Hon vet att hon är hemma. Att hon skall vara hemma när hon dör.

Vi hade det skönt tillsammans de sista dyggen. Vi kunde inte tala med varandra, men vi kunde hålla varandra i handen. Jag kunde smeka hennes panna och hennes kinder. Jag kunde byta kisspåsen, då den var full. Jag kunde tvätta henne ren och byta på henne då de rester hon hade kvar i tarmen hade kommit ut. Jag kunde öka på morfindosen, om det behövdes – hon hade inte längre den elektroniska apparaten utan en mindre, mekanisk konstruktion som fungerade lika bra. Och hon hade ett smärtplåster nedanför halsen – hon behövde aldrig känna någon plåga. På förmiddagen kom distriktssköterskan och gav henne de sprutor som hade ordinerats på ett särskilt schema. Och på kvällen kom nattpatrullen.

Äntligen visste jag hur mycket hon älskade mig.

Äntligen visste hon hur mycket jag älskade henne.

Hon började rossla, då hon andades. Men sköterskan gav henne en injektion mot det, hon andades åter lugnt och nästan ljudlöst.

Sent den tredje natten hemma slumrar jag till bredvid henne då jag lyssnar på hennes andedrag. Men jag vaknar då hon slutar andas.

Hon är död.

Jag trycker på larmknappen. Det tar litet längre tid än vanligt innan svaret kommer, högt och ljudligt, i högtalartelefonen.

”Hon är död”, säger jag.

”Vad! Har patienten avlidit!”

”Ja,” säger jag. ”Hon är död nu.”

Peter ringer till Ylva på sin mobiltelefon. Hon kommer efter några minuter. Och sedan kommer nattpatrullen, två erfarna, tryggt effektiva sjuksköterskor. Medan den ena av dem undersöker medicinförrådet ägnar sig den andra åt att konstatera döden – jag ser att hon lyfter på Eivors ögonlock och lyser henne med en ficklampa i ögonen.

”När dog hon?” frågar hon.

”För en kvart sen”, svarar jag. ”Klockan 3.”

Tillsammans sköter de sedan om henne för sista gången, tar av henne nattlinnet, tvättar henne.

”Vill du att vi skall klä henne?” frågar en av sköterskorna.
”Annars gör begravningsentreprenören det. De har en sorts vita klädnader.”

”Nej,” säger jag. ”Ta på henne den där ljusblå mjuka fritidsdressen, den som är så fin med broderier på framsidan. Den är ren. Jag ska hämta den.”

När nattpatrullen ger sig av ligger hon där och sover. Hon har kvar den lugna, tillfredsställda minen. Hon kommer aldrig mer att vakna.

2

Vem hon var

Hon sitter på stranden av en skogssjö i Bergslagen. Hon är 20 år. Hon är vacker, hon är glad och full av liv. Hon är klädd i rutig skjorta och hennes hår ruskas litet av vinden. Hon lyser av friskhet = Vår ungdom, vår trevande, fumliga, ännu gryende kärlek...

Hon står i ett rum med bar överkropp, i färd med att dra på sig sina strumpor, och hon har ett förföriskt leende. Hennes ben är perfekta, hela hennes kropp välformad som en marmorstaty av Venus. Hon är oerhört sexig. Utanför fönstret rinner ån genom den gamla staden = Vår närhet, vårt hem, våra förväntningar...

Hon står ett stycke ut i vattnet vid Adriatiska havets långgrunda sandstrand. Hon har en röd tudelad baddräkt, hon är praktfull! = Vår hemvist i Italien, pinjeskogen, cikadorna, stranden, våra barn, våra ljuvliga somrar...

Hon vandrar över de gröna kullarna ovanför de svarta, branta kustklipporna vid Irländska sjön och Zillah, vattenspanieln, springer bredvid henne, lycklig. Hon är klädd i en mörkgrön oljerock och har en liten hatt av samma material på huvudet = De sex åren på Irland, vår stora förenande upplevelse...

Hon har solglasögon och vida byxben och hon lutar sig

behagfullt mot en vinröd Ford Mustang, som vi har hyrt. Det är i Californien. Hon ser ut som en filmstjärna = Våra långa resor tillsammans, våra härliga äventyr...

Liksom bilder ur hennes liv virvlade för hennes ögon där hon låg ser jag nu hela tiden bilder av henne i mitt inre, både när jag är vaken och när jag sover. Och på de bilderna blir hon aldrig äldre.

Hennes hår är mörkblont, det har mörknat med åren – när det sedan åter ljusnat har hon ibland tonat det mycket försiktigt. Hennes ögonbryn är så markerade och välformade att hon aldrig behövt förbättra dem genom makeup. Hennes ögon är blå, klara och fulla av liv. Hennes näsa är mycket näpen, men aningen – så gott som omärkligt – sned efter någon olyckshändelse i barndomen.

Hennes mun är inte särskilt stor och bred men helt proportionerlig med hennes ansikte, som är mjukt, helt utan några grova drag. Hon vårdar det ansiktet noga och för min syn åldras det alltså aldrig.

I 53 år var vi livskamrater. Hon var fyra år yngre än jag.

Då det har gått tre månader tar jag mig samman och sätter mig att gå igenom det som finns i hennes rum. Hon har samlat minnen ur sitt liv där, bilder, saker hon tyckte om. På en vägg hänger foton jag tog av barnen, då de var små, och där är också en ateljébild av dem och Jutta, den strävhåriga taxen. Den togs av

en duktig fotograf, det är en härlig bild. Och där finns också katten Mischa, som härstammade från Italien och som vi måste låta avliva, då vi flyttade till Irland, hon var sjutton år gammal och sjuk. Och den helsvarta katten, som hade kommit till oss på Irland och följde med oss till Sverige, men blev överkörd.

På bokhyllan står flera bilder av barnen och på en stor skiva, klädd i svart sammet i en fin gammal guldrum, har hon hängt upp andra saker, som märken och medaljer från hennes tid som flyglotta. En tenram med ett bedårande porträtt av en liten flicka – det är hon – och en utsirad oval ram med en koltprydd gosse, som tar sina första steg – det är jag.

På soffkanten och här och där i bokhyllan och på skrivbordet finns några av hennes mjuka djur. Hon tyckte om mjuka djur. Där ligger en tvättbjörn, som hon köpte i Yellowstone National Park, och en koala, som jag tog med mig åt henne från Australien. En liten vit kanin och en rund och gullig teddybjörn.

Jag hittar ett fotoalbum, som jag inte sett på mycket länge. Då och då ägnade hon sig åt att försöka sortera alla våra bilder och sätta in dem i stora album, men den här pärmen är äldre, och hon har klistrat in bilderna utan någon speciell ordning... bilder från vår resa till svenskättlingarna i USA, bilder som tagits då folk hälsat på hos oss. Av våra hundar och katter och av barnen. Av hennes mor och far för länge sen.

Hon har lagt in några dikter i pärmen. En av dem gör mig

bekymrad – den är hämtad ur en bok och hon har skrivit av den på maskin:

*Det finns så många kvinnor som
även om de "har en karl"
verkar som om de var ensamma
därför att de bär skulden,
ansvaret,
försmåddheten,
upprepningen,
nederlaget,
kravet,
ensamheten,
förväntningen.
Alldeles ensamma*

Hon visade mig aldrig den dikten och om hon hade gjort det skulle jag inte ha förstått den. Nu gör jag det och sorgen blandas med samvetsqual.

Men där finns också en annan dikt, skriven med rött bläck på en bit gulnat papper, en ålderdomlig skrivstil – kanske hennes mors? – och hon har skrivit av också den på maskin:

*Det liv är inte längst som längst har varat
Den lever längst som fyllde livet bäst*

*Den är ej rikast vilken mest har sparat
Nej, den är rikast som har givit mest*

Hon har samlat klipp i en manuskriptlåda. Det är reportage och bokrecensioner hon själv har skrivit genom åren och det är artiklar, som Ylva och jag har skrivit, och recensioner av Peters utställningar. Det är förbluffande hur mycket hon hann skriva, även sedan hon slutat sin journalisttjänst, och hur vidsträckta hennes intressen var. I en annan liten pärm finns anteckningar hon gjort om mycket, alltifrån kiltens historia till pärlodling – det är sådant, tror jag, som hon lyssnade till i radio eller såg i TV när vi bodde på Irland.

I en mapp ligger några andra klipp, de är senare, dem samlade hon då vi var tillbaka från Irland. Det är debattinlägg och andra artiklar i ämnen, som berörde henne och som hon hade skapat sig klara uppfattningar om. Till exempel islam. Hon avskydde den åskådningen – dess grymhet, kvinnoförtryck och fanatism. Och som i många fall visade det sig att hon hade rätt i sina farhågor. Detta var långt innan den muslimska terrorn hade börjat på allvar, innan vi i Sverige visste något om sådana hemska saker som "hedersmord" och självmordsbombare... men hon anade det.

När det gällde mötet med människor var hon alltid generös och fördomsfri, men toleransen hade en gräns och med åren blev den gränsen allt skarpare och hennes bedömningar allt säkrare. Kärleken till djur var ett karaktärsdrag hos henne ända sedan

barndomen – hon orkade inte se djur lida, kunde inte tolerera det. Hon skickade regelbundet bidrag till "The Donkey Sanctuary" på Irland, ett vilohem för gamla arbetsåsnor, och till Världsnaturfonden. Hennes djurvänlighet tycktes ibland gå till överdrift – hon vägrade till exempel att se naturprogram i TV eftersom där kunde förekomma blodiga strider mellan djur. Hon var i sådana fall orubbligt konsekvent. När en av hennes vänner trotsade hennes råd och köpte en minkpäls blev hon upprörd. För henne representerade pälsen minst sjuttio minkars plågande i trånga burar fram till deras blodiga slakt. "Och dessutom," sa hon – och det var också en riktig bedömning – "kan du aldrig ta på dig pälsen, när du går ut: de kommer att skära sönder den eller spreja den med färg."

Vi måste visa, menade hon, att vi inte accepterar vadsomhelst. Och vi måste ta det obehag som kan bli följden

Var hon fullständigt perfekt? Naturligtvis inte. Men nu är hon det i mina tankar. Jag tillåter ingen att ens antyda något annat.

Jag hittar hennes dagbok från vår resa i Mexico.

Jag var ute på reportageresor på alla kontinenter. De var inte särskilt långvariga, men de tog mig ofta till platser, där jag var lika oanträffbar som jag skulle ha varit på en annan planet. Något drev mig ut på dessa ensamma färder och hon visste det; då vi träffades hade jag just kommit hem från min längsta resa och

skrev på min första bok.

Hon var hemma och tog hand om barnen och huset och allt annat. Hon var alltid glad och positiv då jag gav mig av, hjälpte mig att packa och med annat sådant. Nu förstår jag att hon i själva verket var rädd och ledsen, men hon visade det inte. När jag sedan kom åter, ibland kanske förändrad, frånvarande och påverkad av det jag hade upplevt, utstod hon också det.

Hur länge var jag sammanlagt borta? Kanske två år, kanske mer än så. Nu inser jag att de åren var förlorade, att jag skulle ha varit hos henne.

Men på några resor var hon med. Innan vi träffades hade jag varit i Mexico ett halvår och 25 år senare ville jag att hon skulle följa med mig på luffen genom detta så fabulöst fascinerande land. Vi levde i ryggsäck, vi tog oss fram med buss och tåg – hela vägen från Tijuana till Tenosique, till Guadalajara, Vera Cruz och naturligtvis Mexico City, det tog sex veckor och var ett stort, komprimerat äventyr. Hela tiden skrev hon dagbok i anteckningsböcker och efteråt skrev jag rent de dagböckerna till ett häfte som jag gav henne.

Men jag minns att hon inte var särskilt glad, när hon fick det häftet. Det tycktes som om hon ville glömma resan.

Ändå ser jag, när jag nu åter läser dagboken, hur lysande den är – vilken enastående iakttagelseförmåga hon hade, vida överträffande min egen... fast det var ju egentligen *jag* som var författare av reseskildringar! Där finns avsnitt där jag häpnar

över de små men betydelsefulla detaljer hon observerat – en lurvig hund som lugn och säker vandrar sin väg, obekymrad över alla skällande byrackor omkring sig, eller en ung familj på bussen:

”Bredvid oss i bussen till Tepic satt en familj med tre barn (pojkar). En nyfödd, en omkring två och en cirka fem år. Mamman gav då och då babyn di, skylde den från solen, draget, pysslade och omhuldade. Pappan, kanske 23-24 år, skötte de andra två pojkarna, som fick turas om att sitta i hans knä. Han köpte glass, läsk, grillad majs och annat vid busshållplatserna efter vägen. Han var så tålmodig och rar med barnen. Barnen var också otroligt snälla. Resa så långt och inte kinka och gnälla i den dåliga luften i bussen och värmen. De fortsatte vidare, kanske skulle de ända till Mexico City så de hade åtskilliga mil kvar.”

Men det är tydligt att hon, allt eftersom vår långa resa fortsätter, blir alltmera bekymrad över det mänskliga armod vi ser. Som då vi kom till Acapulco:

”I rännstenen låg en utmärglad kvinna, smutsig och eländig, verkade ha ont. Hon rullade sig än hit än dit. Alldeles fruktansvärt. Vi såg ännu en kvinna, ett trasbylte utan like, sitta vid trottoaren med plastkassar omkring sig fulla med trasor och skräp. Smutsig, läbbig. Att det inte finns någon som hjälper dessa människor! Mexico har ju råd med så mycket annat. Folk passerar förbi dessa krakar utan att ta någon som helst notis om dem.”

Vi lämnade Acapulco så fort vi kunde, fortsatte efter ett par

timmar med en annan buss söderut. Men innan vi åkte konstaterade Eivor: "Kvinnan som legat i rännstenen var borta. Kanske hade hon dött och tagits bort."

I Oaxaca: "Alla dessa gamla fattiga män och kvinnor, som bara sitter på gatan och tigger. De skulle behöva så litet. Men ingen verkar ta hand om någon i detta land."

I söder, i staten Chiapas, studerade hon indiankvinnorna:

"O, dessa små barfotakvinnor! Jag brukar betrakta deras fötter, breda, korta, platta. Står stadigt på jorden. Det behövs när de ska bära barn och tunga bördor, barnet framtill och bördan på ryggen. Kanske ett par träkolssäckar, tio cocacola i en påse eller en säck apelsiner. Överallt finns de små vandrande kvinnorna. De bara går och går och går. Vanligen på en stig vid sidan av vägen eller på bergsstigar eller i någon djup dalgång. De bär bördor och barn. Vaktar fåren medan de väver. Tvättar kläder i bäckar och pölar medan barnet gungar på ryggen. Kvinnor mal majsen på sten, krossar den med en stenrulle mot stenskivor. Fram och tillbaka, fram och tillbaka..."

En av de värsta bilderna, som också inpräntade sig i mitt minne, såg vi i den lilla staden Mulege i Baja California. Högst uppe på en kulle låg där, delvis i ruiner, något som förmodligen hade varit en spansk borg men senare använts som fängelse. I mörkret bakom ett järngaller satt en sinnessjuk pojke inlåst. Vi frågade vår hotellvärd – föräldrarna kan inte klara honom och har ingenstans att skicka honom, förklarade han Folk som bor

i närheten ger honom mat.

Så blev vår långa Mexico-resa, visserligen full av äventyr och sällsamma upplevelser, ändå ett misslyckande. Vi skulle inte ha gjort den. Det blev för mycket för henne, hon kunde inte klara det. Vi gjorde många resor tillsammans – i Japan, i Californien, i den egeiska övärlden, genom Centralamerika – men inte på det här sättet. När hon tänkte på Mexico övervägde de hemska bilderna – kvinnan i rännstenen i Acapulco, den övergivne pojken i Mulege. Hon försökte glömma dem och jag förstod ingenting. Jag såg inte verkligheten. Jag hade blivit avtrubbad. Jag hade sett så mycket fattigdom och elände i världen... i Mexico och Centralamerika tidigare, i Biafra under kriget, i svältens Etiopien, i Indien, i Tyskland efter kriget. Jag var den härdade iakttagaren, min uppgift var endast att försöka beskriva det jag såg. Och varje gång min okänslighet rubbades drog jag mig undan i ett slags självförsvarande likgiltighet.

För henne var det inte så. De hemska bilderna etsade sig in i hennes själ.

Och de kom kanske att påskynda hennes död. Då husläkaren hade lurat henne att tro att hennes pinande magvärk orsakades av en "depression" försökte hon hitta förklaringar till den depressionen. Bilderna från Mexico kom då allt tydligare fram i hennes tankar – hon hade, trodde hon, varit utsatt för en "kulturchock", som fortfarande gav sviter.

"Jag har inte klarat det här livet," sa hon en gång då. "Jag

skulle ha bott i lugn och ro på en liten gård i Norrland.”

En vårdslös och häpnadsväckande oriktig diagnos knäckte henne. Varför förmådde jag inte ingripa! Hur kunde också jag tro på det!

Vi hade talat om att åter resa till Italien. Hon älskade Italien.

Jag hittar ett ”bevis” på hennes utträde ur Svenska kyrkan. Det är utfärdat av kyrkoherden. ”Du har inte längre rätt till tjänster som konfirmation, vigsel eller begravningstjänst,” står det. ”Gravsättning och plats på kyrkogård har du fortfarande rätt till” ... men det var aldrig aktuellt.

Under våra år på Irland hade vi kommit att gå i Church of Ireland's kyrkor: den stora kyrkan som dominerade den lilla staden Arklow och den pittoreska lilla stenkyrkan i Inch, inte långt från vår by. Så gott som alla våra grannar i byn var förstås katoliker och vi hade nära kontakt också med dem, var någon gång i Ballyfad-kapellet på begravningar och träffade då och då den sympatiska katolske prästen. Men det blev ändå så att vi kom närmare den protestantiska församlingen och David, kyrkoherden, och hans hustru Isabel blev alltså våra nära vänner. Vi upplevde något av det som David kallar ”församlingsgemenskap” och jag lyssnade alltid med stort intresse på hans predikningar, som ibland var ganska vågat politiska.

För Eivor kom kontakten med David att betyda mycket. I sin

tidiga ungdom hade hon varit medlem i missionskyrkan och när jag nu går igenom hennes papper hittar jag en hyllning till den pastor, som då stod henne nära och formade hennes tro i hennes tidiga ungdom. Det var i missionskyrkan i den norrländska stad, där hon växte upp: den vitrappade missionskyrkan med sina höga smala fönster: "Det var på något sätt en sådan glad kyrka. Kanske det berodde på att allt var ljusmålat, bänkar och predikstol ljust grå, väggarna ljust gula, nästan vita. Eller kanske var kyrkan glad för att den hade en sådan fin och god präst. Pastorn, så kallas han ju i en frikyrkoförsamling, log ofta och med en värme som smälte varje isigt hjärta. Vi unga beundrade honom, tyckte om att höra på honom och även om det inte var mycket vi begrep av de storas värld så förstod vi i alla fall att i pastorn hade vi en god vän, som förstod oss."

Men pastorn fick ett erbjudande från en större församling söderut och flyttade. "Jag vill inte påstå att det inte längre var en glad kyrka, men för mig kändes det som om solen försvann bakom mörka moln och den visade sig aldrig helt igen där."

Var det så att hon på Irland återfann sin barndoms pastor?

Vid återkomsten till Sverige sökte hon kontakt med Svenska kyrkan i tron att hon kanske där skulle finna samma gemenskap som i den irländska församlingen. Hon engagerade sig, valdes in i kyrkorådet, men blev snabbt djupt besviken – kyrkan i Sverige styrdes av politiska grupperingar, den förhärjades av intrigspel och maktspel, den var ingenting för henne: hon begärde sitt

utträde, liksom jag och barnen hade gjort tidigare.

Men då hon låg sjuk kom David alltså två gånger från Irland för att tala med henne och förbereda henne för resan till den andra stranden. Och när vi spred hennes aska i havet var han också med.

”Är det ingen du vill träffa mer än oss?” hade jag frågat.

”Jo,” hade hon svarat svagt. ”David.”

Och David kom.

Hon hade ett fadderbarn på en SOS-barnby i Portugal. Hon skickade 200 kronor i månaden dit. Det fortsätter jag naturligtvis med.

I hennes garderob hittar jag kartonger med bilder, som hon inte har hunnit sätta in i album – eller kanske hon inte har velat det eftersom de väckt så många minnen hos henne. Det är bilder från Italien, många från Venedig där vi var många gånger.

Men den första resan till Venedig gjorde vi långt tidigare. Vi hade förlovat oss. Vi tog tåget till Schweiz, vi hade en härlig upplevelse i Lichtenstein, där vi övernattade i ett värdshus – det var kallt men vi höll värmen genom att hålla oss nära den stora spiselmuren. I Venedig sken solen. Sedan dess återvände vi till Venedig så ofta vi kunde.

Och där är bilder från vårt hus på Irland. Hon längtade nog tillbaka dit, lärde sig aldrig mer trivas i det Sverige vi kom tillbaka till.

Skulle vi ha stannat där, i vårt hus på Irland? Det var ju så jag hade känt, när vi hittade det: här är min plats på Jorden. Men Irland har förändrats sedan dess. "Vårt" hus är inte längre detsamma. Den ekonomiska frammarschen har också drabbat "vår" by. Vi skulle kanske inte ha klarat den förändringen.

Om vi hade stannat på Irland, hade hon levat då? Det var inget fel på den irländska sjukvården, vi hade en mycket duktig husläkare... nej, jag kan naturligtvis inte tänka så...

När vi bodde på Irland hade hon en röd ringpärm. I den finns anteckningar om trädgårdsodling och klädmode, men det mesta är matrecept... alla dessa matrecept som hon så gärna ville prova men inte hann med.

Men några av dem lagade hon till, även sedan vi flyttat tillbaka till Sverige.

Till exempel "Spagetti provençale med vegetabilisk sås" - ("BRA!" har hon noterat):

"Gärna fullkornsmakaroner. Koka makaronerna, slå ut vattnet.

Vegetabilier: squash, lök, paprika, broccoli, en tomat. Allt i bitar. Blandas med makaronerna. Kryddor: 1 tsk basilika, vitlök, peppar, salt. Häll allt i en ugnform.

Vit sås av smör, nejlika och majsmjöl. Tillsätt ost (gul), 1 tsk senap, ½ tsk cayennepeppar, parmesan. Häll över i formen. 180 grader. 30 minuter. Serveras med grönsallad."

En annan anteckningsbok är från vår resa i amerikanska

Mellanvästern. Det var hennes idé: Svenskamerikanarna, menade hon, hade säkert kvar matvanor från Sverige, gamla matrecept som kanske fallit i glömska här hemma – det skulle vara intressant att undersöka.

Vi flög till Chicago och reste sedan i en flott hyrbil runt i Illinois, Wisconsin, Minnesota, North Dakota, South Dakota, Nebraska, Kansas och Iowa. Överallt mötte vi vänliga och gästfria svenskättlingar, som vi tidigare hade tagit kontakt med, och resultatet blev boken "Potatiskorv och pionjärer – mat och människor i Amerikas svenskbygder". Där finns 35 svenskamerikanska matrecept, som Eivor upptecknade – som vanligt tog hon sin uppgift på djupt allvar och var ytterst noga med alla fakta. Vi fick många vänner för livet under den resan.

Vi var båda hämmade. Vi hade uppfostrats så. Vi visste, då vi möttes, nästan ingenting om sex, hade aldrig lärt oss leva ut våra känslor.

Det var så på den tiden. Men det var en bra tid.

Vi hade inte hört talas om sådant som hasch och LSD. Vår föräldrar var nykterister, vi såg aldrig starkare drycker än svagdricka. Och porren instränkte sig till rara familjebilder och solande damer i Naturistföreningens tidskrift.

Vår kärlek var inte begränsad till det erotiska, sex hade för oss i själva verket ingen stor betydelse. Och så var det under hela vårt liv tillsammans. De explosioner av åtrå och älskog vi upplevde

var inte regelbundna, men de var tillräckliga för oss och berikade våra liv.

Hon var nog väldigt svartsjuk. Hon tillät knappt att jag tittade på någon vacker kvinna. Men det accepterade jag: det var ju bara ett bevis på hennes kärlek.

Om jag hade vetat då vad jag vet nu... då, när hon kom fram till mig vid dansbanan och sa: "Ska vi dansa?" Hon förstod att jag var för blyg och bortkommen för att bjuda upp henne.

Om jag hade vetat att vi hade ett liv tillsammans, att vi skulle få barn, att vi skulle skapa det ena hemmet efter det andra, bli helt beroende av varandra, bistå varandra, hålla av varandra... om jag hade förstått det jag inte förstod förrän hon var döende – det kanske inte hade blivit mycket annorlunda men det skulle ha blivit ändå skönare.

Varje dag och varje natt flimrar bilderna förbi.

Vintern behåller greppet. Nya snöväder driver in över landet.

Jag tar bilen och far med hundarna till det ställe vid sjön, som hon tyckte så mycket om. Skaren på snön är på de flesta ställen så tjock att jag kan gå på den och för Essi och Muffi är det inga problem.

Det är en lång sandstrand där, sommartid en badplats. Den inramas av snåriga buskage men där finns också några sällsamma,

urgamla ekar, vindpinade och förvridna med långa, kraftiga grenar som växer lågt efter marken.

Hon satt där i skuggan av lövverket och njöt av naturen. Det var sista gången hon kunde följa med på en liten utflykt. Det var ännu sommar och varmt.

Nu är sjön frusen till is, sanden täckt av snö. Stränderna försvinner i den kalla dimman.

3

Hon är faren

Hela förmiddagen sitter jag hos henne vid sängen. Jag kan inte föreställa mig att hon är död, bara att hon sover djupt. Jag skulle kunna sitta där i evighet.

Jag tar en bild av Muffi, den lilla fjärlshunden, där hon ligger vid hennes fötter.

”Ta ingen bild av Eivor,” säger Ylva. ”Det är inte så vi minns henne.”

Men jag tycker att hon är så vacker. Så ung, så fylld av ro.

”Är det inte märkligt,” har jag sagt till Peter en gång då vi satt hos henne på sjukhuset, ”att hennes ansikte inte förändras. Hon ser ju helt frisk ut, hon är till och med litet rödblommig. Kroppen håller på att tyna bort, men ansiktet förändras inte.”

”Jo,” säger Peter, ”det gör det. Du ser det bara inte.”

När jag en stund blir ensam med henne kan jag ändå inte låta bli att ta en bild av henne. Först när jag får kopiorna förstår jag att Peter har haft rätt. Jag har inte sett förändringen. Jag river genast sönder de bilderna. Jag har så många andra bilder av henne. Och nu skall jag så småningom plocka fram dem och göra

förstoringar av dem, som jag kan titta på närsomhelst.

Vid middagstid kommer begravningsentreprenören – jag har ringt honom. Han är liksom sin medhjälpare sobert klädd i svart kostym, han uppträder med stor hänsyn och inger omedelbart förtroende.

Muffi ligger som vanligt vid Eivors fötter och vägrar lämna henne.

”Var är Muffi?” sa hon när vi var på Hospis. ”Jag vill ha min lilla hund här. Hon tycker om att ligga i sängen.”

Ylva måste ta hand om Muffi och bära henne i famnen.

”Vi brukar ha en liten ceremoni, när vi hämtar de avlidna,” säger begravningsentreprenören. ”Det är ju liksom så definitivt. Om ni inte misstecker läser jag en dikt.”

Vi är alla samlade och vi har naturligtvis ingenting emot det.

Han läser dikten utantill, mycket tydligt och vackert. Den har många verser och den är fylld av tröst. Den slutar:

*Var inte ängslig, säger jag,
och frukta inte, för du är aldrig ensam.
Jag är alltid nära dem jag älskar
varhelst på Jorden de än må finnas,
för de gränser som satts av tid och rum
finns inte längre för mig.
Och ljuset segrar alltid över mörkret.
Och livet segrar alltid över döden.*

Begravningsentreprenören och hans assistent lyfter sedan varsamt över Eivor på en bår och täcker över henne. De bär ut henne till den fina grå begravningsbilen och för in henne där. Innan de stänger dörren ställer de sig bakom bilen med böjda huvuden i en stunds andakt. Sakta rullar bilen sedan bort. Vi ser efter den, Ylva fortfarande med Muffi i famnen. Eivor har varit allt för lilla Muffi.

Hon ville kremeras och hon ville att hennes aska skulle spridas i havet. Vi hade talat om det någon gång för länge sedan och hon talade också med David om det. Begravningsentreprenören ordnar med kremeringen.

Kistan eller behållaren placeras i kremationsugnen, där temperaturen höjs till mellan 760 grader och 980 grader. Efter två till två och en halv timmar har all organisk materia förintats av hettan eller genom avdunstning. Det som är kvar är benfragment, som försiktigt tas ut ur ugnen. All eventuell metall tas bort med en magnet. Resterna mals till fina partiklar och placeras i en behållare eller en urna. Hela processen tar ungefär tre timmar.

Jag begär tillstånd från lässtyrelsen att sprida askan i Östersjön och får det omedelbart. Jag kontaktar Sjöräddningssällskapet och bokar räddningsbåten för en tur en lördag, allhelgonadagen. David har meddelat att han kan komma då

och hans fru Isabel följer med.

Det är en mulen och grå dag. Vi har med oss alla kondoleansblommor som kommit, liljor och vita rosor, och vi har med oss urnan, som bara är en enkel papp-kartong.

”Hon sa en gång att hon ville att Zillahs aska skulle spridas samtidigt med hennes,” har Isabel sagt.

Den irländska vattenspanieln Zillah var hos oss under alla åren på Irland och följde oss sedan till Sverige, där hon levde några år. Hennes aska fanns i en pappkartong som var mycket finare än Eivors och vi hade tänkt begrava den i trädgården men det blev aldrig av, den stod på ett skåp i vardagsrummet. Nu tar vi också den med oss.

Räddningsbåten ligger klar vid kajen och startar den imponerande kraftiga motorn. Det blåser inte mycket och det är lugnt tills vi passerat piren och möter de långa vågorna från söder och båten börjar rulla och stängas. Vi styr norrut långt utanför kusten till en plats, där kaptenen vänder båten mot vinden och försöker hålla den så stilla som möjligt.

”Lugnare än så här blir det inte,” säger han.

David håller ett litet tal vid relingen, där vi då och då blir duschade av vågsvallet.

”Var och en har upplevt den här tiden med olika känslor, fruktan och hopp”, säger han. ”Jag är övertygad om att Gud har gjort oss åt sig själv. Han kommer i Jesus Kristus, den gode

herden, att bära oss hem till sin eviga vila – det är Eivors tröst och frid och det är också vår. Då vi sprider hennes aska över havet tror vi att vi ger tillbaka till Gud någon som han älskade och att han vill ta henne i sina armar och tryggt leda henne hem.”

Go forth upon your journey from this world

In the name of God the Father almighty

who created you;

In the name of Jesus Christ who suffered

death for you;

In the name of the Holy Spirit who

strengthens you;

In communion with the blessed saints,

And aided by angels and archangels,

And all the armies of the heavenly host.

May your portion this day be in peace,

And your dwelling in the heavenly

Jerusalem.

“Men låt oss också för ett ögonblick tänka på oss själva och varandra,” säger David. “Att vi må komma igenom den här tiden lätt på grund av allt det Eivor var och ännu är för oss, allt det hon ännu skulle önska för oss.”

*If I should go before the rest of you
Break not a flower nor inscribe a stone.
Nor when I'm gone speak in a Sunday voice
But be the usual selves that I have known.
Weep if you must,
Parting is hell.
But life goes on,
So sing as well.*

JOYCE GRENFELL

Jag sprider ut hennes aska, som bildar ett moln i blåsten och en mörk fläck på vattnet innan den försvinner i vågorna. Så småningom når, tänker jag, några korn av hennes aska ända till Irländska sjön.

David sprider Zillahs aska och vi kastar ut blommorna, som lyser som färgprickar i de grå vågorna innan också de försvinner.

Båten gungar ännu värre, då vi återvänder mot hamnen, och vi blir alla sjösjuka utom David.

”Det var nog inte riktigt så vi hade tänkt oss,” säger Ylva när vi stiger iland på kajen. ”Man tänker sig ett lugnt hav, bara med en krusning. Och så tänkte sig nog också Eivor. Men vi har gjort precis som hon ville och det känns så skönt. Hon gav oss ett litet äventyr.”

Vi far hem genom det vackra landskapet.

Men där hemma är det tomt.

”En gång när jag satt hos henne,” säger Peter, ”det var när hon hade kommit hem, så jag henne att du behöver inte vara orolig för oss. Vi klarar oss. Hon svarade inte men jag såg att hon förstod och att hon blev lugn.”

”Det var bra att du sa det. David hade skrivit till mig att ’det är viktigt att hon får veta att hon har ert medgivande att lämna er, att hon kan göra det i trygg förvissning om att ni kommer att klara er’. Men jag förmådde aldrig säga henne det direkt. Nu vet jag att hon visste det.”

”Jag tänkte på det du sa om hur hon dog,” skriver David. ”Mycket fridfullt, hon gled bara bort, med ögonen och munnen lugnt slutna och ett litet leende. Jag hyser inget tvivel om att det var ett leende av frid – hennes oro var över, hon är nu i vila och frid i sitt himmelska hem. Jag tror också att då hon lämnade den här jordiska stranden, där hon kände din kärlek, log hon då hon välkomnades med kärlek på den bortre stranden. Kanske kan du tänka på henne som att hon är i ett annat rum, på en ny och bättre plats, bara i ett annat rum.”

Ibland försöker jag tänka så. Hon är här, tänker jag, bara i ett annat rum.

”Eivor!” händer det att jag ropar.

Men hon svarar inte. Hon är inte där. Jag kan inte få kontakt med henne.

De säger att det skall bli bättre, att jag skall vänja mig vid ensamheten.

Men det är inte ensamheten! Det är saknaden.

Hon var mycket noga med att hålla sig i form. Hon såg till att vi alltid åt nyttig mat, hon bantade när hon tyckte hon hade ökat i vikt. Hon tränade på gymmet – men det var där det började. Hon skadade sig på något vis och det blev värre när hon en dag halkade på isen, när vi var ute med hundarna, och ramlade.

Hon hade haft bröstcancer och fått båda brösten bort-opererade, men det var inte något som tycktes beröra varken henne eller mig, det var liksom ett avslutat kapitel.

Men så tappade hon aptiten. Hon kunde inte längre äta. Husläkaren, en erfaren kvinna som närmade sig pensionsåldern, remitterade henne till alla möjliga undersökningar: röntgen, skiktröntgen, gynekologi, gastroskopi... men de kunde inte hitta något fel. Husläkaren ställde diagnosen "depression" och ordinerade piller för det.

Hon accepterade den diagnosen. Jag ville att hon skulle undersökas av en psykiater, men husläkaren menade att det inte var nödvändigt. Hon ordinerade ytterligare "glädipiller" och åkte på semester.

Det var då jag kontaktade sjukvårdsupplysningen och fick rådet att fara till akutmottagningen. Vi tillbringade så gott som hela natten där och det slutade med att hon blev inlagd.

Sedan konstaterade en psykiater att det inte var något psykiskt fel. Och en envis och duktig läkare på akutavdelningen såg till att det blev en ny gynekologundersökning. Gynokologen tyckte sig känna någonting

och gav sig inte förrän de läkare, som svarat för skiktröntgenundersökningen tittade extra noga enligt hennes anvisningar och hittade den tumör som de, om de hade skött sitt jobb ordentligt, skulle ha hittat långt tidigare.

Hon överfördes till Kvinnokliniken och blev efter några dagar opererad. Det var en stor operation, där det som inte var livsviktigt togs bort. Brösten hade de ju redan tagit bort flera år tidigare – hon hade successivt förlorat en gång viktiga delar av sin lekamen, men det var ingenting som spelade någon roll så länge som hon ändå var vid liv.

Men cancer, förklarade den läkare som opererat henne, visade sig inte vara "inom hans område"; han var ju expert på de kvinnliga organen. Han remitterade henne därför till Kirurgen.

Sedan hände ingenting. Hon låg kvar på Kvinnokliniken. De sade att de väntade på besked från Patologen, men att det tydligen var en svårbestämbar cancer. Jag var hos henne många timmar varje dag. Ibland kunde hon äta litet, ytterst litet. Hon fick tabletter mot smärtan. Efter en vecka kom den opererande läkaren tillbaka: Varför är hon fortfarande här?

Hon skulle ju ha tagits om hand på kirurgavdelningen! Men ingen på Kvinnokliniken kunde göra någonting. Kan jag göra något? frågade jag. Ja, du kan ju tala med Kirurgen...

Jag gick över till centralreceptionen, bad att få tala med kirurgchefen. Visades några våningar upp, hamnade i en administrativ avdelning, som var så gott som tom på människor. Långa korridorer, stängda dörrar. Hittade kirurgchefens sekretariat – sekreteraren var borta, ingen visste var hon var.

Men det gäller liv eller död! sa jag. Jag måste få tala med någon!

Det var en mardröm. Jag kunde inte rädda henne! Kirurgchefen var oanträffbar – satt i en konferens någonstans. Hon hade övergivits. Det fanns ingen utväg!

I hela mitt liv har jag aldrig varit utsatt för något så fruktansvärt. Jag sprang tillbaka till Kvinnokliniken och – äntligen – råkade jag möta den opererande läkaren, som ju var införstådd med situationen. Du måste hjälpa mig! sa jag. Hon måste få hjälp! Ni kan inte bara lämna henne åt sitt öde!

Han avbröt sin lunch och tog itu med saken. Efter några timmar kom den tjänstgörande klinikchefen till vårt rum och förklarade att nu skulle hon snart flyttas, inte till Kirurgen utan till Onkologen. Hon hade remitterats till Kirurgen, men där hade hon helt enkelt glömts bort. Det inträffade resulterar, sa han, i en "avvikelse rapport". Han blev berörd då han såg att jag grät. Eivor låg tyst i sin säng. Men hon visste, det förstod jag, att jag hade kämpat för henne.

Sen kom, efter bara någon timma, en ung medkännande läkare från Onkologen. Och hon forslades dit på bären genom långa tunnlar och korridorer. Jag gick bredvid henne. Jag anade att hon skulle dö, men jag visste att hon ändå skulle få vård.

"Hon blir väl omhändertagen," sa doktorn. "Du behöver inte vara orolig för det."

Men det var fel. När jag dagen efter kom till henne hade hon en stor blå bula i pannan – hade fallit under natten då hon försökt gå på toaletten. Jag skulle aldrig mera lämna henne.

Jag har undvikit att nämna namn på några inblandade. Men jag

tänker nämna hans namn, kirurgchefens. Jag har läst intervjuer med honom, han har porträtterats i olja till evig åminnelse. Han är professor. Han är allmänt respekterad. Men han är ansvarig för att min livskamrat nonchalerades, då hon var döende. Han hade valt att göra sig oanträffbar då. Hans namn är Ingemar.

Då läkaren hade sagt henne att "du behöver inte längre tro att du har en depression" kom hon tillbaka. Då försvann de hemska bilderna från Mexico och när hon sedan i sin yrsel återupplevde sitt liv fanns de inte längre med. Hon var sig själv igen.

"Förlåt mig," säger jag nu i mina tankar, "att jag lät dig lida så. Att jag inte förstod."

"Men du kunde ju inget göra," svarar hon (i mina tankar). "Du behöver inte känna det så."

"Jo," säger jag, "jag skulle inte ha litat på dem. Jag skulle ha förstått det de inte förstod."

"Du försökte," säger hon. "Tänk inte mer på det. Jag har det bra nu. Jag minns inte pinan längre. Jag är lycklig. Du såg ju det på mitt ansikte den där sista natten. Du sa till mig: Jag är alltid hos dig. Nu säger jag det till dig: Jag är alltid hos dig."

Men bitterheten.

När jag är hemma en kort stund från sjukhuset, medan Peter och Ylva sitter hos Eivor, får jag ett telefonsamtal från husdoktorn. Hon har tydligen talat med Onkologen och sökt mig där. Rapportsystemet tycks

fungera väl – det går alltså också bakåt i kedjan. Husdoktorn får veta vad som händer med hennes patienter.

”Jag är väldigt ledsen,” säger hon.

”Jag förstår det”, säger jag, ”men jag vill helst inte tala om det.”

”Jag kanske kan säga så att jag var väl inte särskilt duktig.”

”Nej, och det värsta du gjorde var när du vägrade att skicka Eivor till psykiatrisk undersökning, som jag ville. De hade säkert upptäckt att det inte var det som var felet. Och att du sedan övergav henne med några fullständigt värdelösa tabletter och reste på semester, det betraktar jag som oförlåtligt. Hon hade ju gått ner trettio kilo, hon höll på att försvinna! Men jag vill inte tala om det här. Det måste du begripa.”

Hon förstår. Men efter Eivors död skickar hon ett brev:

”Efter långt övervägande vill jag ändå tillskriva dig och uttrycka min sorg och framför allt mitt deltagande i din sorg. Eivor var för mig en kär patient och därför sörjer jag. Jag klandrar mig själv för att inte ha förstått och inte gjort tillräckligt. Det är svårt att leva med.”

Jag svarar genast:

”Anledningen till att jag inte vill ha kontakt med dig är att jag inte vill riskera att få veta sanningen. Enda möjligheten för mig att överleva är att inbilla mig att Eivor inte kunde ha räddats, oavsett ditt och andra läkares handlande. Jag inbillar mig att cancer ändå inte hade upptäckts och att den var så aggressiv att den inte kunde ha stoppats. Denna inbillning får inte rubbas. Jag vill alltså inte veta sanningen.”

Jag har rätt, tycker jag, att skriva i klarspråk vad jag känner. Sorgen ger mig den rätten. När jag får ett konvolut från ”Sektionen för Socialmedicin och Global Hälsa” om en hälsoundersökning i regionen,

där de vill jag skall kryssa för ett långt frågeformulär om hur jag mår och vad jag anser om sjukvården, returnerar jag det och skriver på baksidan:

”Eftersom min hustru just har dött har jag alls ingen lust att delta i någon hälsoundersökning. Mina noteringar skulle inte bli adekvata.”

Det kommer några stora vita kuvert med fina pärmar från Cancerfonden.

Vi hade inte skrivit ”Tänk på Cancerfonden” i dödsannonserna, reflekterade inte ens över det. Ändå har några vänner och anhöriga alltså satt in pengar på Cancerfonden. I välmening, naturligtvis, men tanklöst. Och sårande. Jag känner lust att skicka tillbaka pärmarna, men hejdar mig. Jag vill inte att Cancerfonden skall få några pengar ”till Eivors minne”. Hon är ju död! Ni kunde inte rädda henne! Jag vill inte ha era pärmar med meddelanden om mottagna gåvor. Vad är det för mening med de gåvorna! Hon är ju redan död!

Fullmåne. Trädens grenar lyser i ett blåvitt ljus, buskarna kastar skarpa skuggor. I en öppning i det skinande moln-täcket är himlen blåsvart. Mitt i öppningen månen... och planeten Mars, starkt lysande.

Ibland drömmer jag om henne. Jag drömmer att hon lever. Hon kommer tillbaka, har överlevt, är så gott som frisk.

Och varje natt vaknar jag till och tror att hon ligger där i sängen, bredvid mig.

Jag har satt upp hennes bild överallt, i varje rum. Jag kan

alltid se på den bilden. Jag har hängt upp en matta på väggen vid köksbordet – hon arbetade på den mattan ibland, det var en portugisisk matta med ett intrikat mönster och komplicerade knutar. Den växte fram, en bit varje år. Hon var mycket noggrann och när hon började se sämre och förlorade synen så gott som helt på ena ögat gav hon ändå inte upp. Men den blev aldrig färdig. Garnet och nålen hänger kvar där hon gjorde sitt sista stygn.

Vi har två små hundar. De är av rasen papillon, fjärilshundar, och de är mor och dotter, Essi och Muffi. De kom från djurhemmet, där de hade lämnats av en invandrarfamilj som insett att de inte kunde ta hand om dem. De är oerhört tillgivna.

Muffi blev Eivors hund, fäste sig vid henne. Essi och Muffi saknar Eivor lika mycket som jag gör. När jag är ledsen försöker de trösta mig. De kryper intill mig och ser på mig med sina kloka, trogna ögon. På kvällarna lägger sig Essi på Eivors kudde och Muffi vid mina fötter. De följer mig var jag går, lämnar mig aldrig, och ett par gånger om dagen går vi på promenad. Då är Eivor alltid med. Ibland far vi ut till skogen, där vi går en runda runt en liten sjö, som delvis är täckt av vass men har en del öppna ytor av vattenblänk. Vi följer årstidernas växlingar vid den sjön. Ibland landar hägrar och andra sjöfåglar där. Och vi hejar alltid på en liten hackspett, som håller till där och envist bearbetar några torrfuror.

Och så bor hos oss katten Musse. Även han kommer från

djurhemmet och vi vet inte riktigt hur gammal han är och vad han varit med om innan han kom till oss. Han är helt vit och mycket klok. Ibland pratar han långa haranger. Han får gå ut i trädgården när han vill och han bevakar noga sitt revir. Men fast han är så självständig, som katter ofta är, saknar också han Eivor och de sköna stunder då han låg i hennes knä framför TV:n.

Inte heller för Essi, Muffi och Musse är livet detsamma sedan Eivor dog. De kan inte förstå varför hon aldrig kommer hem, men de gör sitt bästa för att fortsätta.

Jag borde tänka mer på henne och mindre på mig själv.

Det blir tyst. Det tar mer än en vecka, innan någon ringer. Förutom Barbara: "Jag kommer och hälsar på dig," säger hon. Och så sitter hon där, mitt emot mig i blomrummet, en eftermiddag och lyssnar på mig. Barbara är mycket yngre än jag. Hon har större erfarenheter om mänskliga kriser än de flesta – hon har utbildat sig för det, hon är diakonissa.

"Jag förstår inte," säger jag, "att inte mina vänner hör av sig. Inte ens grannarna säger ett ord, det verkar som om de undviker mig."

"Det kan bero på att de inte vet vad de skall säga", menar Barbara. "Vi svenskar är nog sådana – vi står inte ut med att möta sorg. Och de flesta är väldigt rädda för döden."

Skrämmer jag dem? Får jag dem att känna obehag?

Har detta med graden av verklig vänskap att göra? Skall jag försöka glömma dem som tycks ha glömt mig – nej, naturligtvis inte. De har inte glömt mig, de kanske tänker varje dag: "Ska jag ringa honom?" Men de tvekar inför att lyfta telefonluren, de vet inte vad de skall säga eller hur jag skall reagera.

Säkert har jag själv varit i samma situation. Och betett mig likadant som de. Det finns emellertid ett annat sätt: att skicka ett litet brev eller ett vackert kort. Jag får många sådana kort från vänner och även från människor jag sällan mött, kanske bara en gång under hela livet. Varje hälsning gör mig rörd. Alla dessa sköna människor som minns Eivor och mig!

Men i de latinska länderna är det nog annorlunda. Och i Mellanöstern, där sorgen görs till stora och våldsamma skådespel.

I ett land, som jag känner till, har man dock en annan uppfattning om döden: Irland. Där tycks man betrakta döden som något naturligt. Den är tragisk men inte skrämmande. Den är bara en övergång från en tillvaro till en annan: resan till Guds härliga himmel. Och fastän det nu är tio år sedan vi bodde på Irland hör alla våra vänner där av sig – får man en vän på Irland har man en vän för livet och för döden. I den katolska kyrkan håller man en särskild mässa för Eivor.

Och i den gudfruktiga lilla svenskamerikanska stad på prärien i Nebraska, som vi en gång besökte, ber man för henne i alla kyrkorna.

Och när det förflutit några veckor kommer grannarna med

blommor. Från en stor amaryllislök skjuter två tjocka stänglar upp och den ena praktfullt röda blomman efter den andra slår ut.

Och de flesta vännerna hör så småningom av sig. Men jag kan inte längre föra ett riktigt samtal med dem, jag inser att jag måste förefalla oerhört tråkig och trist. Jag tänker ju hela tiden bara på henne.

De säger så mycket. Det tar tid, säger de. Kanske ett helt år. Men det kommer att bli bättre.

Det är fel! Det är inte så. Det förblir så här till min död.

Sorgen går i långa vågor. Ibland, i de djupaste vågdalarna, tar den absoluta hopplösheten över. Jag ser inte längre någon mening med någonting. Jag sjunker allt djupare i förtvivlan. Det finns ingen öppning, endast totalt mörker. Hur kunde det ske! tänker jag. Varför måste hon dö? Varför dog jag inte med henne! Mitt liv är ju ändå slut nu!

Hon finns i allt jag ser. Blommorna i fönstret, tavlorna på väggarna. Jag försöker fly ut i skogen, ut på fälten, till den långa sandstranden – men överallt påminns jag om henne.

*Time does not bring relief; you all have lied
Who told me time would ease me of my pain!
I miss him in the weeping of the rain;
I want him in the shrinking of the tide;
The old snows melt from every mountainside,*

*And last year's leaves are smoke in every lane;
But last year's bitter loving must remain
Heaped on my heart, and my old thoughts abide.
There are a hundred places where I fear
To go, so with his memory they brim.
And entering with relief some quiet place
Where never fell his foot or shone his face
I say, 'There is no memory of him here!';
And so stand stricken, so remembering him.*

EDNA ST. VINCENT MILLAY

“Den här perioden av ditt liv tillsammans med Eivor,” skriver David, “kommer att framstå som en mycket speciell tid – en tid då ni var närmast varandra, en dyrbar tid då er kärlek och omtanke upplevdes på ett särskilt sätt och fördjupade er kärlek.”

Ja, så var det. Den sista tiden – då hennes liv rullades upp för henne i korta sekvenser, då jag satt bredvid henne och höll hennes hand, då jag visste att hon snart skulle lämna mig...

Vintern tar inte slut. Snön ligger ännu djup. Dagarna är disiga, utan sol. Nätterna är kalla. Hur länge sedan är det nu? Tre månader och två veckor.

Jag talar med Ylva och Peter varje dag, därför kan jag härda ut. Men det går dagar utan att någon annan hör av sig och jag klandrar dem inte. Jag tänker ju bara på henne.

Ibland känner jag mig som en vålnad på Jorden. Jag vill vara med henne på den andra stranden.

I natt var hon hos mig i drömmen. Jag visade henne listan på matvaror jag tänkte köpa och hon tyckte det var bra att jag såg till att äta ordentligt och att jag var duktig som klarade mig så bra. "Men är det inget mer som du vill ha?" frågade jag. "Nej, det vet du ju," svarade hon, "att jag äter ingenting, jag behöver inte äta".

När jag vaknade till kände jag alldeles säkert att hon låg där bredvid mig. Och det gjorde också Essi och Muffi. Jag tassade till badrummet försiktigt för att inte väcka henne. Men när jag kom tillbaka var hon borta.

Hon skickade en gång en dikt till mig. Jag hittade den bakom ett gulnat fotot av henne, då jag skulle ta det ur ramen. Det måste ha varit när jag låg på sjukhuset efter en hjärtoperation. Hon har skrivit på maskin på ett kort.

Tord!

Se in i din väns ögon

vila där

Tag din väns händer

vila där

Kyss din väns läppar

vila där

Värm din väns hjärta

Stanna där

Var din väns glädje

Var hennes vän

Jag skulle ha läst den dikten för henne nu, när hon låg i sjukhussängen. Men hon visste det nog ändå. Att jag kände likadant.

Jag är i dåligt skick. Vintermörkret är olidligt.

Jag somnade och drömde.

Hon kom tillbaka. Hon var här. Men det var ju omöjligt: vi hade sett henne dö, vi hade låtit bränna henne till aska, vi hade spritt hennes aska i havet!

Ändå var hon här, jag kunde krama henne, tala med henne. Det är för att jag älskar henne så, tänkte jag. Det är därför hon måste komma tillbaka.

Peter var också här. Han ringde till Ylva: Hon har kommit tillbaka, sa han.

Det är omöjligt, sa Ylva. Hon är ju död!

Nej, hon är inte död.

Hon låg kvar i sängen. Och när vi såg på henne hade hennes ansikte försvunnit. Men kroppen låg kvar.

Och hon hade förvandlats till en pappersbild, när Ylva kom. En pappersbild, som klippt ur en veckotidning. Då vaknade jag.

Vilket är svårast? undrar jag. Att förlora sin hustru genom döden eller att förlora henne genom en skilsmässa?

Nej. Naturligtvis kan ingenting jämföras med döden, döden är definitiv.

De som tror att möjligheten till skilsmässa gör det alltför lätt att avsluta giftermål har inget begrepp om skilsmässa. En skilsmässa är som en död, men i stället för det oundvikliga slutet finns den människa vi har älskat där som en levande förebråelse för vårt djupa misslyckande.

JOHN MC GAHERN

”Men jag kan försäkra dig,” skriver min vän Erik, ”att min skilsmässa var något alldeles fruktansvärt.”

Men de var så förälskade när de gifte sig! Hur kunde kärleken förbytas i ett sådant hätskhet?

Och min vän Gordon... Han sitter ensam nu och vaktar Canadas ensligaste fyr, på en liten ö utanför British Columbia. Hans fru gav sig av och tog sonen med sig. Efter 28 års äktenskap.

”Det är värre än något jag kunnat tänka mig,” skriver Gordon. ”Hon vägrar tala med mig i telefon. I går fick jag mitt livs chock. Det kom en helikopter och landade och lämnade över en stämning till en skilsmässodomstol. Kanske det är mitt fel, jag vet inte. Men jag tror inte det finns någon chans att hon skall komma tillbaka.”

Jag vet inte allt. Jag kan förstå hans vanmakt. Men jag kan också förstå hennes.

”Det är rätt att du känner hennes närvaro,” skriver David. ”Det skall alltid vara så – vi tror på de heligas samfund, alla Guds människor, både levande och bortgångna. Men det kommer en dag då du tycker det är skönt att ta ner några av hennes bilder. Det kommer att vara ett tecken på att du tillfrisknat från sorgen. Men det måste ta sin tid och det kan inte påskyndas!”

Varför skulle jag ta ner hennes bilder! Det är ju här hon bor!

I natt kom hon tillbaka till mig. Hon var glad och lycklig, full av liv. Det var inte som en dröm, det var alldeles verkligt.

Kan det vara så att drömmen är en länk mellan världarna?

Kan man dö av sorg?

Inte så att en läkare kan tänkas ange det i dödsattesten – dödsorsak: sorg. Den direkta, medicinskt påvisbara orsaken är en annan. Ändå kan det kanske vara så att det egentligen är sorgen som varit dödlig.

Det är inte särskilt ovanligt att då den ene maken dör efter ett långt äktenskap följer den efterlevande inte långt efter. Så var det med min farfar och farmor.

De var båda i 80-årsåldern. De hade följts åt hela livet. De föreföll inte särskilt glada i varandra, visade sällan någon ömhet.

Farmor höll ordning på farfar, smågrälade ibland på honom. Han var drejare, en av de främsta i denna yrkeskår, och fortsatte arbeta långt in i pensionsåldern. Hemma satt han mest i kökssoffan och pysslade med sin sura pipa, där han rökte tobaken sedan han först tuggat den. Farmor stod vid spisen och tog sig då och då en slurk ur kaffepannan, som var full av sump.

Ändå var de helt beroende av varann. När farmor dog tappade farfar livslusten – inom ett par veckor var också han död och begravdes bredvid henne. För farfar blev sorgen och ensamheten dödlig.

Jag söker på "sorg" på webben. Det finns 1 350 000 svenska sidor för sorg. Och på "grief" finns det på hela nätet 43 700 000.

Jag har trätt hennes vigselring på vänstra lillfingret, den passar precis. Hon gav mig den att förvara då hon först lades in på sjukhuset. Vi trodde att hon snart skulle vara hemma igen. Nu sitter den bredvid min egen vigselring. Jag tar aldrig av mig de ringarna.

Ibland sköljer sorgenvågen fortfarande över mig, fastän det gått fyra månader sedan hon dog.

Men sorgen, tänker jag, kan ha en farlig följdverkan. Den har ett inslag av självupptagenhet. Jag måste vara på min vakt mot det. Jag borde känna mig tillfreds med att hon ännu är hos mig

och aldrig kommer att lämna mig.

Vissa som läser det här fnyser kanske åt det och säger: "Så patetiskt!"

Känslosamt... javisst! Äntligen förmår jag visa känslor! Jag gör det i skrift eftersom det varit mitt yrke att skriva och jag skäms inte det ringaste för det. Jag skäms inte heller för att gråta tyst för mig själv eftersom jag vet – och hon vet – att det är kärlekstårar.

Jag kan inte förstå mig på människorna – att de orkar arbeta och sträva, att de samlar på sig ägodelar, att de skapar musik och konst, att de kämpar för det de tror på... vad är det för mening med det! Livet är ju så kort, så obegripligt kort. För de flesta av oss är det slut innan vi ens har börjat leva.

Somliga säger: det är för våra barn och barnbarn, för kommande generationer. För att de skall få det bättre än vi. Men har någon generation någonsin lämnat efter sig en bättre värld? Och hur ser den värld ut som *vi* lämnar efter oss!

Andra säger: det är för att få det bra i nästa liv, att komma till himlens sällhet eller återfödas till makt och rikedom. Så inbilskt!

Fel! Vi måste göra något av livet även om det är kort! Vi kan inte bara, som Peter säger, "sitta och klia oss på magen".

”Du berörde,” skriver David, ”att vi inte inser undret, skönheten och betydelsen av kärleksförhållanden medan vi är mitt inne i dem. Detta är en oroande känsla, som är mycket svår att utstå. Jag gissar att varken du eller Eivor insåg hur gott, troget och kärleksfullt ert förhållande verkligen var. Ni var båda barn av er tid – liksom Isabel och jag är – en tid då öppenhet och uttryck för ömhet och kärlek inte var vanliga och inte lätta. Jämför det med den galna moderna tendensen att till varje pris söka och uttrycka lycka genom att ödsla pengar, genom nöjen och självupp-tagenhet! Jag sade dig att Eivors sjukdom till slut skulle betraktas som en dyrbar tid, då ni båda fick möjlighet att uttrycka er ömsesidiga kärlek och jag är glad att det blev så. Därigenom har allt annat förlorat sin betydelse. Men jag vet naturligtvis att det är svårt att förklara varför hon måste dö och att det på ett annat sätt *inte* var en dyrbar tid.”

Det är skönt att gråta. Men vad har jag egentligen för rätt till självömkan? Hon är ju inte död! Hon väntar på mig.

Jag måste bara fullfölja det här jordelivet. Det är ingen brådska. Tiden är oändlig.

When you were here, ah foolish then!

I scarcely knew I loved you, dear.

I know it now, I know it when

You are no longer here.

*When you were here, I sometimes tired,
Ah me! That you so loved me, dear.
Now, in these weary days desired,
You are no longer here.*

*When you were here, did either know
That each so loved the other, dear?
But that was long and long ago.
You are no longer here.*

ARTHUR SYMONS

Att vi inte kunde förstå hur mycket vi älskade varandra! När vi äntligen visste det var det för sent.

”Tord. Jag har lärt mig så mycket. Jag har lärt mig att man ska vara snäll. Känner du det likadant?” hade hon sagt. Och det var precis så jag kände det. Om hon hade fått leva! Vi hade ju de underbaraste åren kvar.

Men hon dog.

4

Vart for hon?

Det har varit en härlig sensommar och en ljuvlig, färgsprakande höst. Hon har gått miste om det, bara anat det då hon skymtat himlen genom sjukhusfönstret.

Det blir en olidligt lång, mörk och kall vinter.

”Är du alldeles säker på,” skriver jag till David, ”att jag får möta Eivor igen?”

”Ja”, svarar David. ”Vi tror att vi möts i de himmelska nejderna, att vi i Jesus Kristus blir återförenade med dem vi älskade. Det är ett av de löften som vi håller fast vid – att förenas igen, men på ett annorlunda och förändrat sätt eftersom vår främsta uppgift i himlen kommer att bli att lovprisa Gud.”

”Jag kan förstå och kanske själv tro på återföreningen i himlen”, svarar jag, ”men att vår uppgift där främst skulle vara att lovprisa Gud ... det är för mig en underlig tanke och den ger mig ingen tröst. Jag kan helt enkelt inte fatta det.

I mitt grubblande försöker jag hitta något samband mellan den kristna religionen och vetenskapen. Det tycks mig till exempel

helt klart att skapelsen, sådan den skildras i Första Mosebok, är detsamma som den så kallade *Big Bang* då universum bildades av ingenting. Det skulle också kunna finnas ett samband mellan den kristna föreställningen om 'himlen' och de vetenskapliga teorierna om olika dimensioner, om andra universum med andra dimensioner. Multiversum.

När jag tänker på Eivor tänker jag henne ibland som transformerad till en annan dimension, vilket betyder att hon fortfarande är här men att vi inte kan röra vid varandra. Denna tanke ger mig viss lisa och kan kanske kombineras med den kristna 'himlen' och andra vaga föreställningar i skilda religioner."

Universum skapades i Big Bang (Stora Smällen), en teori som nu är i det närmaste hundra procentigt bekräftad. Från vad man kallar en "singularitet", en prick av massa så liten att den inte ens hade några dimensioner, växte på bara någon biljondels sekund det vi nu kallar världsrymden. Vad som fanns före det kan man omöjligt föreställa sig... inte ens fråga sig eftersom tiden ju också började då: det fanns inget "före". Somliga menar att singulariteten kan ha varit återstoden av ett tidigare universum, som i sin tur skapats på samma sätt, expanderat och sedan dragit ihop sig. Men det kan också vara så att tid och rum hade andra former före smällen. Eller att det bildas nya universum hela tiden, fastän i andra dimensioner som vi inte har någon möjlighet att uppfatta eller ens tänka oss. När de djärvaste kosmologerna nu söker finna teoretiska svar på sådana frågor hamnar de oundvikligen mycket nära religiösa frågor. Forskarnas sanningslidelse sam-

manfaller med religionernas strävan efter att finna en mening med livet. Och om de kommer på den "teori om allting", som många av dem nu intensivt söker efter, är det troligt att vi får svar på väsentliga frågor om tillvaron.

"Jag håller med dig om att det inte är något motstridigt i Bibelns begrepp om skapelsen och vetenskapen", skriver David. "I Bibeln förklaras av vem och varför världen skapades; i vetenskapen kallas det alltså *Big Bang*. Men hur vi än tolkar det krävs det av oss att vara öppna för olika föreställningar och framställningar av 'sanningen'. Varför inte tillskriva skapelsen – alltså *Big Bang* – ett högre väsen, en kraft som jag kallar Gud? Som när ett tåg lämnar en station: tåget rullar i gång som en helhet. Men om vi tänker efter orsakas starten av och i loket. Gud från evighet till evighet sammanfattar detta.

Och om det nu kan finnas överensstämmelser och enighet när det gäller en del av Guds sanning, varför inte också i andra delar som i återuppståndelsen? I våra trossatser talar vi om 'de heligas samfund' – gemenskapen mellan alla Guds människor, levande och bortgångna. I himlen hålls de samman av oskattbara minnen, av kärlek och av Guds ande.

Du har rätt om uppståndelsens förändrade natur. Vid uppståndelsen vaknar vi i förvandlade kroppar, andliga kroppar. Då Maria mötte den uppståndne Jesus i Getsemane kände hon inte igen honom förrän han talade och uppenbarade sig för henne (Johannes 20:11-18).

Vi kan tänka oss och tala om himlen som om den vore här – ett särskilt ögonblick, en bild, en händelse. Jag tror att du kan hålla med mig om det.

Jag kan också instämma med dig när det gäller den vetenskapliga betydelsen av dimensioner, särskilt som Gud står utanför rymd och tid. Kanske kan du också förstå känslan av att himlen är att vara nära Gud – att ha flyttat till en trygg plats, en helig vila och en slutlig frid. En Gud som gjorde oss åt sig själv kan också ta oss till sig för att vara med honom i evighet och härlighet!

Jag tror att Eivor nu är uppstånden och förändrad, en andlig kropp både här och där. Vi kan känna igen dem vi älskar i himlen, men där är inte igenkännandet av största vikt, vi gifter oss inte utan är som änglar i himlen (Matteus 22:29-33).”

Himlen på jorden – det är klart att jag håller med David om det. Om Eivor nu plötsligt sutte här i stolen mitt emot mig – det skulle vara himmelriket för mig!

Jag vill inte att hon ska vara en ängel i Guds himmel, och jag vill inte bli någon ängel. Jag vill att hon ska vara här hos mig!

Himlen är rymden. Den är inte bara sommarens blå sfär med lätta, vita moln. Den är också vinterns svarta oändlighet med oräkneliga lysande stjärnor och otaliga osynliga planeter, varav Jorden är en.

Men de som lurats in i vidskepelser och fastnat i humbugsmakarnas garn... De tror att de kan dämpa sin saknad genom motbjudande hokuspokus-konster, söker upp skojare som påstår sig stå i kontakt med "andevärlden". Om en tavla ramlar ner från väggen eller om det blir stopp i avloppet säger de "Det är han, det är hon, som hör av sig!" Det är besinningslöst och kränkande.

Jag vet att hon lever. Men jag vet inte var hon är. Kanske är hon bara i mina tankar, men ändå lever hon.

Jag finner ingen klar bekräftelse i någon av de böcker jag läser om universum, men det måste väl ändå vara så:

Atomerna och alla elementarpartiklarna kan inte försvinna. De kan bara omvandlas, byta form och skepnad. Vore det så att de kunde försvinna skulle ju Jorden och Solen och alla galaxer i världsrymden försvinna – ingenting skulle längre existera. Försåvitt inte skapelsen ständigt pågår, att nya atomer och elementärpartiklar oavbrutet bildas. Men ingen har sett något sådant

En människas död innebär, när det gäller kroppen, bara en omvandling, atomerna dör inte.

Av jord är du kommen.

Jord skall du åter varda.

Det måste vara likadant med det vi kallar själen. Inte heller den kan försvinna. Bara omvandlas, men inte dö.

Jag ber David närmare förklara om Jesus. Jag tvivlar inte det minsta på att han har funnits, skriver jag, men jag kan inte betrakta honom som en gudomlig gestalt. Bara som en karismatisk, kraftfull, intelligent och fullständigt ärlig människa, som världen behövde och fortfarande behöver. Men jag inser att tron på Jesus som Guds son är den starkaste kraften i kristendomen och att detta också var det enda sättet att sprida hans budskap i världen.

David svarar på min fråga om Jesus, men innan dess har jag av en händelse (försynen?) fått ett klart svar i en bok av C S Lewis. Det förefaller som om han vänder sig direkt till mig:

”Vad jag försöker hindra är att man kommer med den verkliga dårskap man ofta får höra från folk: ’Jag går gärna med på att Jesus var en stor morallärare, men jag kan inte gå med på hans krav att själv vara Gud’. Vi kan helt enkelt inte säga något sådant. En människa som enbart vore människa och talade som Jesus gjorde skulle inte vara en stor morallärare. Han skulle antingen vara en galning eller djävulen från helvetet. Du måste göra ditt val. Antingen var denne man, och är, Guds son eller en vettvilling eller något ännu värre. Du kan kalla honom en däre, du kan spotta på honom och döda honom som en ond ande; eller du kan lägga dig vid hans fötter och kalla honom Herre och Gud. Men låt oss slippa allt nedlåtande nonsens om att han skulle vara en stor mänsklig lärare. Han har inte lämnat den möjligheten öppen för oss. Han hade ingen avsikt att göra det.”

”Att Jesus levde är ett historiskt faktum”, skriver David. ”I hans ord, helande och undervisning förstod människorna att han innebar en ny kraft över de världsliga och andliga styresmännens själviskhet. Han visade medlidande både i ord och handling, särskilt med de ringaste i världen. Gud hade sänt sin son till världen för att sprida sin kärlek, frid och glädje. Detta är vad som menas med inkarnation, förkroppsligande – att uppträda i köttets form och ta del i våra liv.

Jesus var beredd att offra sitt liv för dem han älskade – för världen. I hans död på korset kan vi se Guds obegränsade kärlek, en frälsande kärlek... om vi bara kan tro på den och leva efter den. Allt detta skulle ha fallit samman, då han korsfästes, och under en tid blev det också så: alla hans följeslagare övergav honom och flydde. Men då: i och med Kristus återuppståndelse och Den Helige Andes gåva är kyrkan efter 2000 år fortfarande levande med Guds kärlek hos oss och i världen. Men jag kan inte tvinga någon att tro på detta, vi kan endast nå fram till det från våra egna utgångspunkter.”

”Men har det egentligen någon betydelse”, frågar jag David, ”om man uppfattar Jesus som Guds son eller inte? Är det inte tillräckligt att tro på Gud, Den Helige Ande?”

För det gör jag nu.

Men David svarar inte. Och vad skulle han svara? Annat än det han redan har sagt.

Existensen av en kosmologisk Gud, som skapade universum, är möjlig och kan till slut måhända avgöras, kanske genom något slag av materiella bevis som vi ännu inte föreställt oss. Eller saken kan för evigt ligga utanför mänsklig förmåga.

I motsats till detta, och av mycket större betydelse för mänskligheten, bestrids existensen av en biologisk Gud, som styr organisk evolution och ingriper i mänskliga affärer, i allt högre grad av biologin och hjärnforskningen.

EDWARD O WILSON

Jag skulle älska att tro att när jag dör kommer jag att leva på nytt, att någon tänkande, kännande, ihågkommande del av mig skulle fortsätta. Men hur mycket jag än önskar tro det och trots de gamla och världsomfattande kulturella traditioner, som försäkrar oss om ett liv efter döden, vet jag ingenting som visar att det är annat än önsketänkande.

CARL SAGAN

"Du söker bevis för din tro", skriver David. "Men om du finner bevisen är det inte längre någon tro."

Men tron är en fast tillförsikt om det som man hoppas, en övertygelse om ting som man icke ser.

HEBREERBREVET 11:1

Det är just därför att jag teologiskt tror att det finns ett väsen, kallat Gud, och att han är obegränsad i intelligens, frihet och

makt, som jag inte kan förmå mig själv att begränsa det Han kan ha utfört. Han skapade en gång Big Bang... Han kunde ha föreställt sig att den skulle gå i miljarder efter miljarder olika riktningar, då den utvecklades, inbegripet livsformer och miljarder olika slags intelligenta varelser...

THEODORE M HESBURGH

För oss övertygade fysiker är skillnaden mellan förfluten tid, nutid och framtid endast en illusion, om än envis.

ALBERT EINSTEIN

... Såvida du nu inte bokstavligen tror på allt det där pratet om familjens återförening "på den andra stranden", skildrad i helt jordiska bilder. Men detta är inte skriftenligt utan taget från dåliga psalmer och oljetryck. Det står inte ett ord om det i Bibeln. Och det klingar falskt. Vi vet att det inte kan vara så.

C S LEWIS

Men vad vet han egentligen om det! Varför skulle det vara falskt eftersom det inte står i Bibeln? Varför skulle det inte kunna finnas en annan strand?

Hon sa: "Jag vill att du ska vara på den andra stranden."

Jag vet ingenting, jag tror mycket litet, men dunkelt anar jag.

ERIK ASK-UPMARK

Vi kan inte veta. Ingen kan veta.

Ändå vet jag. Eftersom jag var med henne då hon dog.

And where you are is where you are not.

T S ELIOT

Och där du är, är där du inte är.

Jag fångslas av den diktraden. Jag kanske inte rätt förstår var han menar, men för mig är den ändå full av betydelse.

Och där jag är, är där jag inte är.

Och där hon är, är där hon inte är.

Så länge jag lever, lever hon.

När jag dör kommer hon att vara hos mig.

Jag går en tur med hundarna. Det är midnatt. Det har snöat igen och det är alldeles tyst. Nysnön ligger vit över gator och gångbanor. Det finns inga fotspår, bara de som jag och hundarna gör. Inte hennes, fast hon går bredvid mig. Och inte Guds... men det hade jag inte väntat mig.

Bara mina fotspår och hundarnas. Den vita snön och tystnaden.

Så vart for hon, var är hon nu?

*Do not stand at my grave and weep;
I am not there, I do not sleep.
I am a thousand winds that blow.
I am the diamond glints of snow.
I am the sunlight on ripened grain
I am the gentle autumn rain.
When you awaken in the morning's hush
I am the swift uplifting rush
Of quiet birds in circled flight.
I am the soft stars that shine at night.
Do not stand at my grave and cry;
I am not there. I did not die.*

Hon är inte död. Det strider mot allt förnuft, är ju komplett ologiskt att hon skulle vara död. Att hon bara skulle försvinna. Ingenting kan upphöra att existera, ingenting kan dö. Det kan bara omvandlas. Från energi till massa, från massa till energi. Men från liv till liv.

Jag vet att hon finns *här*, jag känner hennes närvaro. Bara i ett annat rum, en annan dimension, det är därför jag inte kan se

henne med mina ögon, inte höra henne med mina öron. Man jag kan tala med henne.

Här!

Hon är inte död.

Death is nothing at all.

I have only slipped away into the next room.

I am I and you are you.

*Whatever we were to each other
that we still are.*

Call me by my old familiar name

*Speak to me in the easy way
which you always used.*

Put no difference in your tone.

Wear no forced air of solemnity or sorrow.

Laugh as we always laughed

at the little jokes we enjoyed together.

Play, smile, think of me; pray for me.

*Let my name be ever the household word
that it always was.*

Let it be spoken without affect,

without the trace of a shadow on it.

Life means all that it ever meant.

*It is the same that it ever was.
There is absolutely unbroken continuity
Why should I be out of mind
because I am out of sight?*

*I am waiting for you,
for an interval
somewhere very near,
just around the corner.
All is well.*

HENRY SCOTT HOLLAND

Och där jag är, är där jag inte är.
Och där hon är, är där hon inte är.

Vintern ger slutligen upp, snön börjar smälta.
Det blir vår.

Men där jag är, är där jag inte är.

Och där hon är, är där hon inte är.

Att kärleken mellan två människor är något ofantligt kostbart och i sig också innefattar det som kallas kärleken till Gud.

Att aldrig låta världsliga bekymmer, motsatta viljor om små ting, dagliga rutiner, slentrian och tanklöshet påverka tillgivenheten och ömheten.

Då jag lärde mig det var det alltså för sent. Också hon hade insett det – hon ville naturligtvis inte dö, hon visste, liksom jag, att om hon hade fått leva ännu några år skulle de åren ha blivit fyllda av en stor lycka som ingenting kunnat rubba.

Att döden inte är skrämmande – då hon slutade andas och hennes hjärta stannade var hon tillfreds: hon visste att hon snart skulle landa på en annan strand.

Att det alltså inte finns någon död.

Att himmelriket finns på Jorden, vår lilla blå prick i universum.

5

”Jag har skrivit en liten bok. Den handlar om när du dog och vad som hände sedan.”

”Jag vet det. Jag har ju varit med dig hela tiden. Men jag tror inte att du har varit riktigt uppriktig.”

”Hurså?”

”Jag menar – vi grälade ibland. Vi var inte alltid snälla mot varann.”

”Ja, men det har vi ju glömt.”

”Vi skulle ha kramats oftare.”

”Ja. Men vi lärde oss till slut hur mycket vi älskade varann.”

”Ja. Det är det enda som betyder något. Det är bra att du skriver det. Fastän allt det där du skriver om universum och Big Bang och andra dimensioner har jag svårt att förstå mig på.”

”Jag försökte ju räkna ut vart du hade tagit vägen.”

”Jag är där hos dig, fastän du inte kan se mig. Jag är kanske inne i ditt huvud. Det är bra så. Allt är bra.”

Men boken kanske inte är färdig?

Jag har formgivit den i Pagemaker-programmet, typsnitt Palatino, två olika stilgrader, ett ganska litet format. Det är inte förrän det är gjort, när det är boksidor i stället för manuskriptsidor, som jag riktigt kan läsa det jag har skrivit, bedöma det och korrigera. Det blev omkring 110 sidor.

Och hon hjälpte mig med slutet, som jag gjorde till ett särskilt, mycket kort kapitel, nummer 5. "Det är bra," sa hon.

Men ändå: boken kanske inte är färdig.

Det har gått sex månader och de har alldeles försvunnit. Det är precis som om det var i går hon dog.

Jag har inte ändrat något i huset. Hennes bilder sitter kvar i alla rum, jag tänker aldrig ta bort dem. Hennes säng är bäddad men jag har lagt på ett överkast eftersom hundarna sover där. Och jag har gjort vår lilla "vinter-trädgård" till min plats för läsning, skrivning och funderande. Jag sköter hennes växter men jag har också planterat flera växter av olika slag och hängt upp flera krukor och amplar i taket. Hon tycker det börjar bli för fullt

av grönska men låter mig hållas. Jag sitter här ibland på eftermiddagarna och alltid på kvällarna med katten Musse i korgstolen bredvid. Hon ser på mig från en bild på den rustika tegelväggen, som vi lämnade som den var då vi gjorde den här tillbyggnaden.

I förrgår fick jag för mig att laga till ett av hennes recept – just det som jag har upptecknat på sidan 55 i den här boken. Jag lagade aldrig mat – hon ville inte att jag skulle röra till det i köket – men på något sätt hjälpte hon mig nu. Det blev en fin middag som jag bjöd Ylva och Peter på.

Bilderna av henne dyker upp hela tiden och ibland kommer hon till mig på nätterna. I dag såg jag henne där hon stod naken i Månlagunens klara vatten i Mexico – för det *var* inte bara elände i Mexico. Jag har skrivit om det i en av mina böcker:

En kratersjö i Nayarits berg. Den kallas Laguna Santa Maria, men jag har alltid tänkt på den som Månlagunen – jag minns att det var fullmåne första gången jag såg den och då jag simmade i det silvriga vattnet.

Nu hade jag återvänt dit med Eivor.

Vi ser den djupt nedanför oss, den djupblå nästan cirkel-runda vattenytan, inramad av skogklädda berg som bara öppnar sig i norr till en port mot en djup, töcknig floddal.

Vi går längs stranden och stannar vid ett stort träd, klär av oss och badar i det svala, klara vattnet, sitter på en stock i solen och ser ut över den blanka ytan. En sjöfågel kurrar i vassen, en fisk

plaskar i vattnet, en roddbåt kommer glidande över spegeln och den ensamme roddarens sång fyller rymden.

Jag grubblar inte längre så mycket på universum och Gud och Jesus och mysterier som aldrig kan förklaras. Jag vet bara att hon finns här hos mig, att hon aldrig lämnade mig. Så förblir det tills jag dör och då kommer hon att vara bredvid mig. Och inte förrän då blir den här boken färdig.

De engelska dikterna är med ett undantag (*Hold thou my hand*) hämtade ur *Remember*, en antologi sammanställd av den anglikanske prästen Robert Atwell (Canterbury Press, Norwich, 2005).

Sidan 14 *Hold thou my hand...* Okänd författare

Håll du min hand – visa mig den rätta vägen
Å kärlekens Gud var min styrka och bli kvar
Jag frågar inte, söker inte förstå.
Det är nog för mig om du håller min hand.

Håll du min hand – befall den ängsliga fruktan att
upphöra
Å ge mig din egen orubbliga frid
I påfrestningar och möda håll mig i stadigt skick
Å Gud mitt enda hopp, håll du min hand.

Håll du min hand och led mina steg rätt
Vänd allt mörker till glittrande ljus
Tills jag slutligen ser den lysande handen
Å Gud, som håller allt, håll du min hand.

52 *Go forth upon your journey...* Okänd författare

Gå vidare på din resa från denna värld
I Gud Faderns namn, den allsmäktige som
skapade dig
I namn av Jesus Kristus som led döden för dig
I namn av Den Helige Ande som stärker dig
I förening med de välsignade helgonen
Och bistådd av änglar och ärkeänglar
Och den himmelska världens alla arméer
Må din del denna dag förbli i frid
Och din vistelseort i det himmelska Jerusalem

53 *If I should go before the rest of you...* Joyce Grenfell (1910-79,
engelsk aktris och författare)

Om jag skulle resa före resten av er
Bryt inte en blomma eller rista på en sten
Tala inte heller, då jag har rest, med högtidlig röst
Var ditt vanliga jag som jag har känt
Gråt om du måste
Att skiljas är svårt
Men livet fortsätter
Så sjung ändå.

64 *Time does not bring relief....* Edna St. Vincent Millay (1892-1950, amerikansk poet och dramatiker)

Tiden ger ingen lindring, ni har alla ljugit
som sa mig att tiden skulle befria mig från min plåga!
Jag saknar honom i det gråtande regnet
Jag sörjer honom i det sjunkande tidvattnet
Den gamla snön smälter från alla bergssidor
och fjolårets löv är rök längs alla vägar
Men förra årets bittra kärlek måste vara kvar
hopad på mitt hjärta, och mina gamla tankar dröjer
Det finns hundra platser dit jag fruktar
att bege mig – de är så överfyllda av hans minne
Och då jag med lättnad kommer till någon stilla plats
där hans fot aldrig trampade eller hans ansikte
aldrig lyste
då säger jag: ”Det finns inget minne av honom här!”
och står så olycklig och minns honom.

72 *When you were here...* Arthur Symons (1856-1945, poet och författare, född i Wales, gifte sig 1901 med Rhoda Bowser, som dog 1930)

Då du var här... å så dåraktigt det var!
visste jag knappast att jag älskade dig, min kära
Jag vet det nu, jag vet det när

du inte längre är här.

När du var här tröttnade jag ibland
– hur kunde jag! – på att du älskade mig så
Nu, under dessa dystra dagar då jag åtrår dig
är du inte längre här.

Då du var här, visste ingen av oss
att vi älskade varann så djupt, min kära?
Men det var mycket länge sen;
du är inte längre här.

84 *Do not stand at my grave...* Okänd författare

Stå inte vid min grav och gråt
Jag är inte där, jag sover inte
Jag är tusen vindar som blåser
Jag är diamantglittret i snön
Jag är solskenet i mogen säd
När du vaknar i morgonens tystnad
är jag det snabba, upplyftande bruset
av tysta fåglar i cirkulär flykt
Jag är de mjuka stjärnorna som lyser på natten
Stå inte vid min grav och gråt
Jag är inte där. Jag är inte död.

65 *Death is nothing at all...* Henry Scott Holland (1847-1918)
, *canon* vid St. Paul's cathedral, London)

Döden är ingenting alls

Jag har bara slunkit över till rummet intill

Jag är jag och du är du

Vad vi än var för varandra

är vi fortfarande.

Kalla på mig med mitt gamla namn

Tala till mig på ett lättsamt sätt som du alltid gjorde

Ändra inte ditt röstläge

till något tillgjort allvar eller sorg.

Skratta som vi alltid skrattade

åt de små skämt vi roades av tillsammans

Lek, le, tänk på mig; bed för mig

Låt mitt namn vara samma kända ord

som det alltid var.

Låt det uttalas utan rörelse

utan ett spår av skugga över sig.

Livet har samma mening som det alltid haft

Det är detsamma som det alltid varit

Livet betyder allt vad det någonsin betydde

Det är detsamma som det alltid har varit

Det är absolut ingen bruten kontinuitet

Varför skulle jag vara borta från ditt sinne
för att jag är utom din syn?

Jag väntar på dig
efter ett uppehåll
någonstans mycket nära
bara runt hörnet.

Allt är bra.

CITAT

”Det finns så många kvinnor” ur Herdis Møllehave, *Le: ett kvinnoöde*,
översättning Gun R Bengtsson (Trevi 1978).

John McGahern (1934-2006), irländsk författare. Citatet översatt ur
hans sista bok, *Memoir* (2005). McGahern gifte sig 1965 med den
finländska teaterproducenten Annikki Laaksi. De skildes 1969.
McGahern dog i cancer.

C S Lewis:. Ur *Mere Christianity* (*Kan man vara kristen?*, Libris
1992, översättning Alf Ahlberg). Lewis (1898-1963), engelsk
författare med en mycket bred produktion men mest känd för de
fortfarande populära barnböckerna om sagoriket Narnia. Efter sin
hustrus död i cancer 1960 skrev han *A Grief Observed* (*Anteck-
ningar under dagar av sorg*, översättning Karin Hartman. Libris
1979, 1994).

Edward O Wilson: översatt ur *Concilience* (1998). Wilson (1929-) är amerikansk biolog och ekolog, specialist på myror.

Carl Sagan: översatt ur *Billions and billions* (Headline, London, 1998). Sagan (1934-1996) var amerikansk astronom och författare.

Theodore M Hesburgh (1917-) är amerikansk katolsk teolog.

Albert Einstein: Ur ett brev 1955 till den avlidne Michelangelo Bessos familj.

Erik Ask-Upmark: hämtat ur en TV-intervju. Ask-Upmark (1901-1985) var medicinprofessor i Uppsala.

T S Eliot (1888-1965, nobelpriset 1948). Raden är hämtad ur diktsviten *East Coker* som ingår i *Four Quartets*.

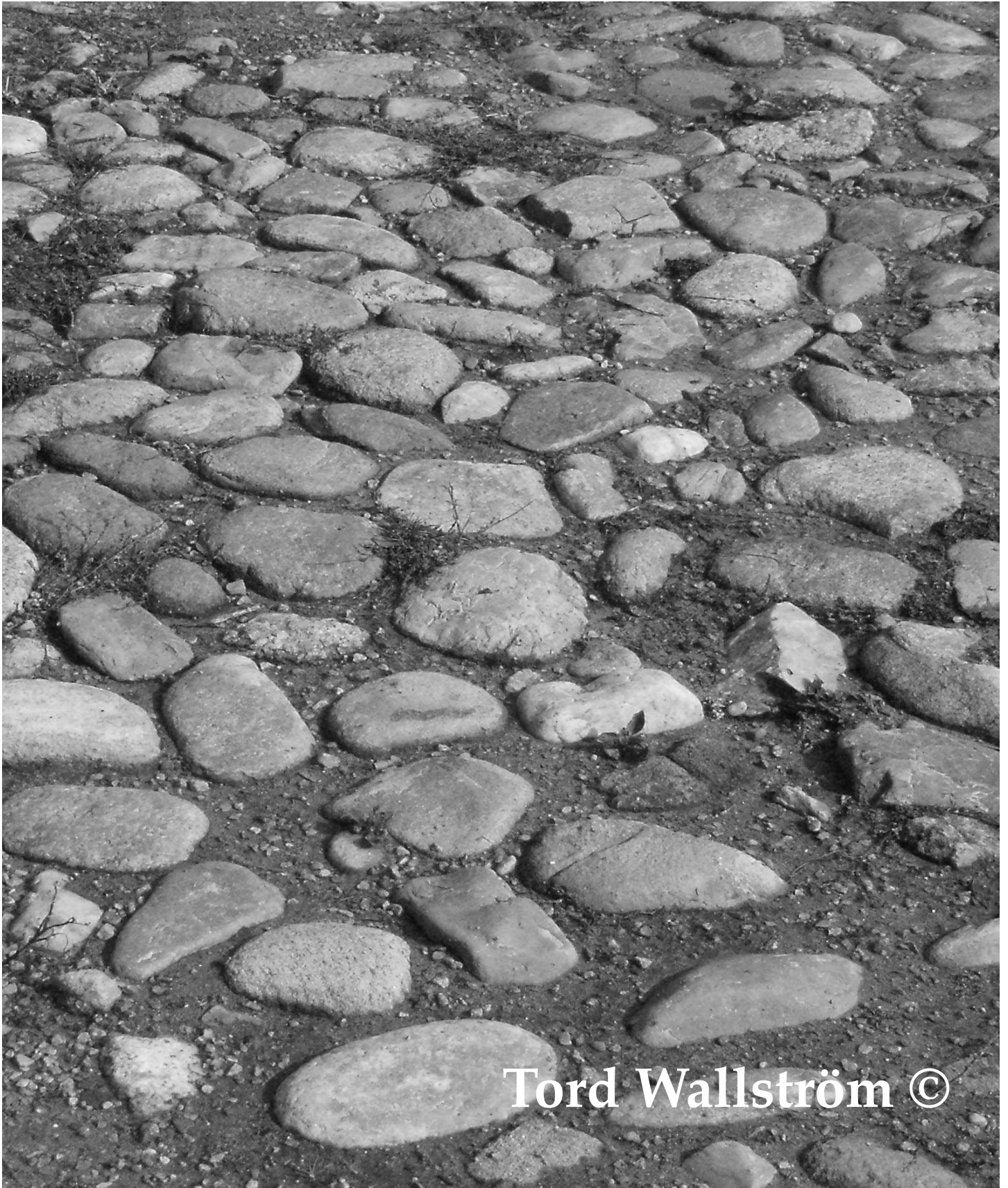
“If I should go before the rest of you” by Joyce Grenfell (Copyright © Joyce Grenfell Memorial Trust, 1980) is reproduced by permission of Sheil Land Associates Ltd on behalf of The Estate of Joyce Grenfell.

“When you were here” by John Symons is reproduced by permission of Mr Brian Read, Literary Executor.

*Eivor! Vänta på mig!
Jag kommer snart.*

LÄS EN BOK 2005
www.las-en-bok.com
© Tord Wallström
tord@vomb.se

Då hon kom tillbaka

Tord Wallström ©